

Тектонічні зсуви в історії початку ХХ століття назавжди змінили повсякденний світ сотень тисяч людей, котрі відігравали значну суспільну, економічну, політичну роль у житті дореволюційного українського суспільства. Втрата колишнього соціального статусу болісно позначилась на процесі самоідентифікації представників цієї соціальної групи, змусивши шукати власні шляхи для виживання та просування у суспільстві диктатури пролетаріату. Надзвичайно складно піддавати оцінці особистий вибір цілого покоління «колишніх» в ситуації зламу цінностей, в їх усвідомленому чи неусвідомленому прагненні адаптуватись до радянської дійсності.

Джерела та література

1. Коляструк О. А. Апологія історії повсякденності / О. Коляструк : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://archive.nbuv.gov.ua/>
2. Чудакова М. Заметки о поколениях в Советской России / М. Чудакова : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru>
3. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). – Ф 1, оп.1, спр. 66. – арк. 295.
4. ЦДАВО. – Ф. 1, оп.1, спр. 70. – Арк. 54–54зв.
5. ЦДАВО. – Ф. 1, оп.1, спр. 70. – Арк. 74.
6. ЦДАВО. – Ф. 1, оп.1, спр. 70. – Арк. 75.
7. ЦДАВО. – Ф. 1, оп.1, спр. 70. – Арк. 85.
8. Яров С. Интеллигенция и власть в Петрограде 1917–1925 годов : конформистские стратегии и язык сотрудничества / Сергей Яров : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru>
9. Гай-Головка Олекса. Поединок з дияволом / Олекса Гай-Головка : [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kodyma.od.ua>
10. Гудкова В. Как официоз работал с писателем: эволюция самоописаний Юрия Олеши / Виолетта Гудкова: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://magazines.russ.ru>

Делия О. В. «...Откажитесь от отца в прессе...»: стратегии выживания в 20-30-х годах ХХ века
На основе архивных источников, эпистолярного наследия анализируются отдельные аспекты процесса адаптации к советской действительности 20-30-х годов и повседневные практики социальной общности, представители которой играли значительную общественную и экономическую роль в жизни дореволюционного украинского общества. Выделены основные стратегии и формы выживания в новых жизненных реалиях и социального продвижения: массовые публичные отказы от родителей, манипулирование анкетными данными, политизация повседневного общения и использование политических клише в обращениях к структурам власти, апелляция к пролетарским символам.

Ключевые слова: повседневность, советская действительность, социальная общность, социальная политика, стратегия.

Deliya O. V. «...Give up your father in the press...»: strategies of survival in 20-30th

Some aspect of the adaptation process to Soviet reality during 20-30th and everyday practice of social community were analyzed on the basis of archival sources and epistolary heritage.

The members of this community played significant social and economic role in the life of pre-revolutionary Ukrainian society. Basic strategies and forms of survival in new living conditions and social progress were signed out in the article. They are: mass public waiver of parents, personal data manipulating, politisation of everyday communication and using of political clichés in appealing to the authorities, appealing to proletarian symbols.

Keywords: everyday life, Soviet reality, social community, social policy, strategy.

УДК 94 (477)“1941/1944”

О. М. Ігнатуша

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЗАПОРІЗЬКОГО КРАЮ ПІД ЧАС НІМЕЦЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

Охарактеризовано суперечливий процес релігійного відродження на території Запорізької області під час її німецької окупації 1941–1944 рр. Показано організаційні форми і динаміку відновлення релігійних організацій. Висвітлено залежність церковного життя від політики німецьких властей. Історичні події у церковній сфері показано у зв'язку з попередньою та наступною історичними епохами.

Ключові слова: релігійне життя, церква, Запорізький край, німецька окупація, політика, релігійне відродження.

В українському суспільстві доби державної незалежності сформувався значний пізнавальний інтерес до церковної минувшини як невід'ємної частки вітчизняної історії. Він яскраво проявився на регіональному рівні. Тісно пов'язаний з новим релігійним відродженням, яке відбулося у пострадянську добу, він заявляє про себе зверненнями преси та інших засобів масової інформації, активною діяльністю релігійних організацій в Україні, їхньою очевидною суспільно значущою роллю. Формуванню цього інтересу сприяють і українські історики, які, відповідаючи на суспільний запит, посилюють свої напрацювання на зазначеному напрямі досліджень. Та ще чимало сюжетів церковної історії чекають вивчення, переосмислення, аналізу на основі залучення нових джерел і здобутків історіографії.

До таких сюжетів належить і релігійне життя Запорізького краю під час німецької окупації у роки Другої світової війни. Цілий комплекс його питань тривалий час не ставав предметом наукових досліджень, здаючись не вартими уваги, або такими, що викликає ідейно-політичну пересторогу. Та й сьогодні до його вивчення науковці доклали ще зовсім недостатньо зусиль. Показово, що найбільш ґрунтовною працею у цьому відношенні виглядають нариси історії Запорізької єпархії Української Православної Церкви, опубліковані 2012 року [1]. Один із підрозділів цієї праці присвячений характеристиці становища православної церкви в умовах воєнного лихоліття. Автори нарисів відстоюють позиції, які не суперечать поглядам на події та явища лише однієї, хоча й найбільшої, з конфесій, представлених у Запорізькому регіоні. Популярність викладу зазначених нарисів поєднується з некваліфіковано поданим науково-довідковим апаратом до підрозділу. Це характерні риси згаданої книги. Ще до її виходу, у 2010 р., побачила світ невелика брошура з історії Української Автокефальної Православної Церкви на Запоріжжі під час нацистської окупації [2]. Її назва цілковито відповідає змісту, який характеризує історичну долю громад і діячів цієї конфесії. Авторами брошури є запорізькі дослідники О. Алексєєва та Ю. Щур.

Названими працями, власне, й вичерпується історіографія питання. Виходячи з цього, здається очевидною потреба характеристики релігійного життя інших конфесій. Постає необхідність узагальнення історичного досвіду різних церков, вивчення спільного й особливого у їхній долі, а у перспективі – й визначення особливостей релігійного життя на території, що нині входить до складу Запорізької області. Ці міркування й стали стимулом для даної публікації.

Спираючись на надбання більш сучасної історіографії проблеми історії релігій в Україні Другої світової війни, в якій суттєві кроки зробили Ю. Волошин [3; 4], В. Гордієнко [5; 6], І. Грідіна [7; 8], О. Лисенко [9; 10], А. Смирнов [11] та ін. і використовуючи доступний нам документальний масив Державного архіву Запорізької області й опубліковані документальні й наративні джерела та періодику, охарактеризуємо релігійне життя на території Запорізької області під час її німецької окупації 1941–1944 рр. У цьому контексті покажемо організаційні форми і динаміку відновлення релігійних спільнот, розкриємо залежність церковного життя від політики німецьких властей, врешті, – покажемо історичні події у церковній сфері у зв'язку з попередньою та наступною історичною добою.

Навіть після первинного знайомства з історичними джерелами зазначеної доби, дослідникові неважко збагнути, що релігійне життя Запорізького краю під час окупації зазнало швидкоплинних і суттєвих змін.

Причин цьому було чимало. Проте окремі з них вирізнялися особливою дієвістю.

Німецька релігійна політика, на противагу більшовицькій, не позбавила церкву права на життя. І вже цим вона спричинилася до його відродження. Нацисти передбачали використання потужного соціального ресурсу церковних організацій для посилення імперського впливу на окупованих територіях.

Поряд із цим війна, як абсолют соціального лиха, стрімко загострила релігійні почуття знедолених.

Цих обставин, що стали діяти вже на перших порах окупаційної доби, виявилось достатнім, аби бліда довоєнна конфесійна карта Запорізької області з приходом німців почала набувати барв.

Станом на початок 40-х рр. ХХ ст. на цій карті сіріли тіні храмів, зруйнованих більшовиками та переобладнаних під радянські установи; не значилось жодної зареєстрованої релігійної громади. Відсутність реєстрації громад була рівнозначною забороні існування під загрозою кримінальної відповідальності. Колишні церковні будови не дозволяли використовувати для релігійних потреб. Влада здебільшого пристосувала їх під клуби, іноді – господарчі приміщення колгоспів (склади, електростанції тощо). Значну частку храмів зруйнували, розібрали, перепланували. Попередньо їх розграбували: культові речі вилучено, занедбано, загублено, знищено. Антицерковні заходи здійснювалися від імені трудящих, хоча й проти їхньої волі, мотивуючи рішеннями партійних, комсомольських осередків, зборів жителів сіл, працівників підприємств, членів бригад, колгоспів тощо. Припиненням діяльності церков радянська влада створила ілюзію безрелігійного суспільства. Духовне життя відсунули на узбіччя дозволеного, самодіяльного, загнали вглиб людської психології. У такому стані глибокого пригнічення, підпілля та занепаду релігійну віру прийняли від "совєтів" німецькі окупанти. Очевидно, що проігнорувати цей спадок у політичному сенсі вони не могли.

Релігійна політика окупаційних властей мала свої пріоритети. Першочергово вона була зорієнтована на формування системи політичної лояльності населення окупованих територій. Особливу прихильність німці намагалися здобути з боку тих спільнот, які зазнали переслідувань. Вони зважали на потреби віруючих. Тим більше, що відновлення церков, яке було прагненням населення, лягало на його ж плечі.

На відміну від більшовицької, німецька політика не була наскрізь антицерковною. Як наголошує один із поважних дослідників історії церкви в Україні О. Лисенко, "показово, що німці, маючи практично безроздільне панівне становище в краї, вважали за потрібне враховувати настрої віруючої частини населення і духовенства. Радянська ж влада свого часу не лише ігнорувала цей морально-психологічний фактор, а й беззастережно здійснювала атеїстичну експансію в найбільш руйнівних формах" [10]. Вже тільки цей фактор створював нову релігійну ситуацію, що мала далекосяжні наслідки.

Релігійна сфера швидко стала однією з найбільш спекулятивних у пропагандистсько-агітаційній роботі окупантів. Відновлення релігійного життя не вимагало особливих організаційних напружень та матеріальних затрат і, водночас, підірвало ідеологічну площину супротивника. "Допомога" німців частіше обмежувалася елементарним дозволом масових богослужінь та діяльності релігійних громад, неперешкоджанням відкриттю храмів і церковних управлінь. Повернення відібраного, як акт справедливості, примножувало пропагандистський ефект від заяв окупантів про волю віри. Ці та інші заходи окупаційних властей вкладалися у схему імперської політики.

Широко рекламовану кампанію релігійного ренесансу яскраво відобразили численні публікації місцевої преси, цілковито контролюваної нацистами, агітаційні плакати та листівки, тиражовані їх пропагандистським апаратом. Газета "Нове Запоріжжя" постійно вміщувала публікації про переслідування церков в СРСР та церковне відродження в Україні за часів німецької окупації. Їх назви говорять самі про себе: "Нищення церков в СРСР", "Так скаженів безбожний большевизм", "Свобода віри й сумління", "У Києво-Печерській лаврі", "Церковне життя на Україні", "130-річчя Кіровоградського грецького собору", "Розпочато ремонт Кременчуцького собору", "Великий духовний концерт" тощо. Особливої уваги газета надавала висвітленню подій церковного життя на території міста Запоріжжя та області. Повідомлялося про храмові свята у церквах. Цим публікаціям вторили газети, що виходили у Бердянську, Мелітополі, Пологах [12-16].

Періодичним друком церковного календаря на шпальтах місцевих газет жителів інформували про найближчі церковні свята.

Нацисти розуміли великий суспільний вплив церкви. Тому важливим з точки зору Рейху подіям вони намагалися надати суспільно-церковний резонанс. Духовенство залучили до виголошення промов і підготовки відозв до населення з приводу перемог німецької армії, проведення подячних молебнів на честь Гітлера та німецької армії тощо. Причому цієї політичної лінії вони дотримувалися не тільки у перші місяці окупації, а й надалі. Так, наприклад, 22 червня 1943 р. в містах і селах Запорізького краю німці ініціювали проведення святкових заходів з приводу двохрічної події нападу Німеччини на Радянський Союз зі спробою надати їй вигляд "всенародного свята". Церковні структури зобов'язали провести це святкування належним чином. Пройшли урочисті богослужіння, подячні молебні і молебні з хресними ходами. Для більшого ефекту і масовості заходів їх поєднували з такими, що могли б забезпечити найбільше охоплення населення. Наприклад, у с. Спаському на Мелітопольщині провели молебень з хресним ходом про дарування дощу. У с. Тамбовці силами артистів-любителів організували концерт для місцевих жителів.

У церковних урочистостях брали участь представники окупаційної влади. Причому вони підтримували різні релігійні організації. Скажімо, на престольне свято у с. Вознесенку поблизу Мелітополя, релігійна громада якого була підпорядкована Українській Автокефальній Православній Церкві (УАПЦ), прибув гебітскомісар Гейніш і представники генерал-комісаріату Криму та військового командування, міський голова Мелітополя І.П. Курило-Кримчак, члени міської управи та інші громадські діячі міста. У промовах підкреслювалося подвійне значення свята – престольного празника і 82-річчя заснування села. Як відомо, перші поселенці прибули на місце у день релігійного свята Вознесення у 1861 році, то й назвали село Вознесенкою. Представники німецьких властей дякували населенню "за відмінно проведені ними осінні і весняні польові роботи". Від імені всіх віруючих єпархії УАПЦ її керуючий архімандрит Сергій виголосив подячну промову німецькому народові і німецькій армії на чолі з Гітлером "за звільнення народів Росії і України від большевизму" [17].

Урочистості престольного празника у с. Спаському, церковна громада якого входила до складу Української Автономної Церкви (УАЦ), що намагалася зберегти єдність з Московським Патріархатом, також відбулися за участі високих німецьких чинів і представників їхньої місцевої адміністрації. Був присутній генерал Гартман зі службовцями штабу, заступник гебітскомісара Гунсгаузер, земельні керівники – капітани Лейснер, Готгильф, шеф Мелітопольського району Павлов, старости сусідніх сіл та ін. Німці привезли з Мелітополя військовий оркестр. Підігнали агітаційний автомобіль відділу пропаганди, що забезпечував музичний супровід. Єпископ Мелітопольський і Таврійський автономної церкви Серафим та місцевий священик Олексій Адельфін забезпечили присутність духовенства з прилеглих сіл: Терпіння, Новопилипівки, Троїцького, Новобогданівки та Старобогданівки. Провели хресний хід. Єпископ виголосив "чудову промову, присвячену взаємовідносинам німецького та українсько-російського народів" [18].

У підтримці окупантами різних релігійних організацій, зокрема, найбільших – православних церков, проявлялася не стільки християнська свідомість більшості німців, скільки холодні розрахунки їхнього керівництва на зміцнення своєї влади на захоплених територіях.

Пропагандистське спрямування та ефект мали і конкретні дії властей, проявлені у шанобливому ставленні до церковних святинь, свят, храмів, церковних назв тощо. На такий ефект, вірогідно, було розраховане повідомлення у місцевій пресі про закінчення ремонту Олександро-Невської вулиці, що вела до соборного храму Мелітополя. Цей храм відновив діяльність на місці вірмено-григоріанської церкви, спорудженої 1885 р. і закритої більшовиками. Відновлений православний храм назвали у пам'ять про Олександро-Невський собор, що знаходився неподалік від цієї церкви та був дощенту зруйнований більшовиками у середині 30-х рр. ХХ ст. [19]. До речі, вулиці повернули назву – імені Олександра Невського, яку вона мала до перейменування 1921 р. більшовиками на вул. Карла Лібкнехта.

Пріоритети німецької влади яскраво ілюструє епізод щодо перейменування вулиць міста Запоріжжя. Наприкінці 1941 р. міська управа затвердила перейменування міських вулиць. Головна вулиця старої частини міста, яка колись іменувалася Соборною (оскільки вела до Покровського собору), більшовиками йменувалася вул. К. Лібкнехта, – за часів окупації стала йменуватися вулицею імені Адольфа Гітлера. Отож, німці не повернули їй традиційне найменування Соборної. Проте і релігійний момент не зневажили. Майдан, де раніше містився зруйнований більшовиками Покровський собор, назвали Соборним.

Таким чином, релігійний чинник окупаційна влада вважала вагомим, але він був підпорядкований державно-політичним пріоритетам.

Ще яскравіше про це свідчили вимоги окупаційної влади до духовенства здійснювати молебні за здоров'я "визволителя Адольфа Гітлера та його хоробрих воїнів". Такі молебні проходили як у день народження фюрера, так і під час інших урочистостей, аби навіяти населенню шанобливе ставлення до "визволителів".

Окупаційна влада експлуатувала національно-релігійні почуття населення, зокрема – інтерпретацією творчості національного поета Тараса Шевченка. На шпальтах газети "Нове Запоріжжя" від 8 березня 1942 р., присвячених життю і творчості Шевченка у зв'язку з наближенням його роковин, одна зі статей мала назву "Шевченко і релігія". Її автор намагався показати надії Шевченка на Боже звільнення України від гнобителів, яких у новітній час автор статті асоціював з більшовиками [20].

З дозволу німецької цензури зі сторінок місцевих газет розлетілася звістка про знакову подію, на яку давно чекало українське суспільство – вихід Біблії українською мовою. Викривляючи ім'я автора перекладу – Івана Огієнка (у чернецтві – архієпископа Холмського Іларіона), – газета "Нове Запоріжжя" повідомила, що "цю потребу задовольнив тепер професор Хієнко" [21].

Таким чином, німецький окупаційний режим вніс суттєві зміни в релігійне життя населення Запорізької області. З перших днів свого утвердження він використовував церкву у власних політичних цілях. Релігійна політика німців враховувала сумний досвід більшовицького антицерковного експерименту. Німці принесли з собою зовсім інше ставлення до церкви, аніж попередня влада і цим, особливо на перших порах, викликали прихильність частини населення.

Зняття окупаційною владою тотальних заборон на релігійну діяльність виявилось достатнім для того, щоб церковне життя почало стрімко долати перешкоди і набирати дедалі виразніших організаційних форм.

Повернення до узвичаєного, невід'ємного у буденних й урочистих практиках відбувалося повсюдно: у міських центрах і найвіддаленіших селах та хуторах. Воно набувало рис етнічної та конфесійної багатоманітності.

Унікальність релігійного ренесансу стала виявом нездоланності людських ідеалів обома тоталітарними титанами – більшовизмом і фашизмом, які у 40-х рр. XX ст. зійшлися у світовому двобої. У великих і малих населених пунктах, а особливо там, де раніше були міцніші релігійні осередки, почалися відновлювальні заходи нормалізації церковного життя.

Створювалися ініціативні групи і церковні ради, поверталися священники, які колись вимушено покинули місця служіння. Віруючі, позбуваючись страху репресій, бралися до роботи з налагодження церковного побуту.

Серед першочергових питань гострою поставала проблема церковних приміщень. Рідко коли церковні споруди, перейшовши у власність радянських установ та колгоспів, залишилися неушкодженими. У більшості випадків церкви було поруйновано дощенту або частково. Прилаштовували для проведення богослужбових зібрань недоруйновані більшовиками храми. Так було, наприклад, у м. Василівці. Не до кінця знищений Петропавлівський храм став місцем прихистку релігійної громади, яка почала збиратися у нижній – уцілілій – частині церковної споруди.

Як правило, церковним громадам повертали переобладнані та перебудовані з колишніх церков колгоспні клуби, шкільні приміщення. Якщо збереглася хоча б частина допоміжних церковних будівель: церковна сторожка тощо, їх прилаштовували під церкву. Поширеним стало явище купівлі та оренди релігійними громадами житлових приміщень у громадян. Часто хтось із членів релігійної громади давав дозвіл на використання своєї власної будівлі в якості молитовного будинку.

Поставали проблеми з наповненням храмів богослужбовими предметами, іконами, облаченням, богослужбовою літературою, хоча необхідний мінімум вдавалося забезпечити доволі швидко. Віруючі повертали припасені речі зі зруйнованих колись храмів, жертвували родинні реліквії. Так, наприклад, на перше храмове свято у Миколаївській церкві м. Запоріжжя священники убрались у "збережені ризи та інший церковний одяг, збереглися чаші, ікони, зірки й інша утвар" [22]. Проте у повній мірі відновити втрачене було нелегко. Убранство православних церков, а надто – молитовних будинків протестантських спільнот, відзначалося особливою скромністю й аскетизмом порівняно з короткими часами відносно благополуччя церковного життя у 20-ті рр. XX ст. Більшовики фактично викоринили промисловість, що задовольняла церковні потреби. Годі було очікувати на швидке виготовлення чудових високомистецьких іконостасів, антимінсів, чаш, якими раніше славилися українські православні храми, традиційних сакральних предметів.

Проте релігійні громади, виходячи зі специфічних, але нелегких реалій, змогли забезпечити відновлення діяльності своїх релігійних осередків.

Головним рушієм цих досягнень стали віруючі, серед яких завжди знаходилися люди ініціативні, дієві, самовіддані. Вони брали на себе відповідальність праці у церковних радах, на посадах церковних старост, їхніх помічників тощо. Це були як чоловіки, так і жінки. Переважно – люди старшого віку, чий моральний авторитет у громаді був надзвичайно високим. Саме віруючі та священнослужителі найчастіше бралися за проведення добродійних акцій, що в умовах окупації потребувало таких якостей, як самопожертва і справжня, християнська любов до ближнього [23]. Не окупаційна адміністрація чи церковні посадовці, а саме віруючі ставали ініціаторами відновлення діяльності релігійних осередків. За цю подвижницьку працю з поверненням радянської влади їх заклеїли "купкою прихвостнів", "посібниками німецьких окупантів".

На заклик віруючих і за покликом свого сумління поверталися до служіння духовні особи. Поверталися, не дивлячись на всі втрати і поневіряння, яких сповна зазнали за це служіння.

Отож, вже у перші місяці окупації у м. Запоріжжі і на території, що складала Запорізьку область, почали діяти релігійні громади різних конфесій.

Одними з перших відновили діяльність православні громади міста Запоріжжя. Покровська церква спочатку діяла в тимчасовому приміщенні [24], а згодом розмістилася у приміщенні колишнього дитячого кінотеатру. Це була будівля так званого Народного Дому (сучасна адреса будівлі – Горького, 75). Пилипівська церква відкрилась у невеликому приміщенні колишнього католицького костельу на розі вулиць Грязнова та Гоголівської. 30 листопада 1941 р. відбулася перша служба Божа у Миколаївській церкві.

Приміщенням для неї стала будівля дитячого садка біля Південного ринку [24], оскільки кам'яний храм, збудований у 1913 р. поряд зі станцією Запоріжжя-I (на місці сучасного трамвайного кільця), більшовики зруйнували. 19 грудня 1941 р. – на день святого Миколая – відкрили церкву колишнього села Вознесенка [25]. Село стало частиною Запоріжжя у 1934 р. Вознесенська церква була зведена 1908 р., а у 1930-ті рр. закрита. Будівля церкви згодом була підірвана нацистами при відступі у жовтні 1943 р. На фундаменті колишньої церкви звели багатопверховий будинок за адресою бульвар Центральний, 22.

Таким чином, протягом двох місяців – до кінця 1941 р. – відновили діяльність усі православні громади міста, заборонені радянською владою протягом передвоєнного десятиліття.

Виникали й цілком нові громади. З 1941 почалися богослужіння в Успенській церкві селища Зелений Яр, яку прилаштували у комунальному приміщенні спочатку по вул. Цюрупи, а потім – по вул. Жовтневій. Церква знаходилась у центрі робітничого житлового сектора, поблизу великих промислових підприємств: "Запоріжсталі", "Дніпроспецсталі" та ін. Тому служба швидко стала регулярною, збираючи значну кількість віруючих робітничих селищ [26]. Життя спростовувало більшовицьку тезу про "відмирання релігії у робітничому середовищі".

До 7 грудня 1942 р. почала діяти церква на Шостому селищі м. Запоріжжя [1, с.454; 24].

У липні 1943 р. виникло ще дві православні релігійні громади – в районі Малого ринку, а також у новій частині – у селищі № 10.

1942 р. у приватному помешканні селища Великий Луг на правому березі Дніпра, яке завдяки Дніпрогесу дедалі зросталося з містом Запоріжжя, почав діяти православний Різдво-Богородичний молитовний будинок. Він обслуговував також віруючих із селищ, що знаходилися на невеликій відстані: Кічкас №1 і № 2, Жовтневий, Володимирівка, Чернявка, Привольний та ін. [27, арк. 17, 26, 37, 49].

Відновлювалося церковне життя й по районних центрах і далі – по селах. Серед перших із відкритих церков стала Архангело-Михайлівська православна церква у с. Комишувасі. Вона почала діяти у колишній церковній сторожці [28]. Примітно, що відновлюючи церкву, віруючі надзвичайно шанобливо поставилися до традиції її найменування. Так було не тільки у Комишувасі. Молитовні будинки отримували назви старих зруйнованих храмів. Поряд зі зруйнованою церквою чи навіть на віддалі від неї виникав молитовний будинок з назвою втраченої святині. Тож і у Комишувасі пошанували пам'ять про свою стару церкву Архангела Михаїла, що діяла тут ще з початку XIX ст. (принаймні, з 1808 р.) [29, с.72] та про зведену на її місці у 1900 р. нову кам'яну споруду, освячену на честь того самого святого. 24 листопада 1941 р. провели перше богослужіння у відновленому Свято-Троїцькому молитовному будинку с. Гуляйполя [30]. Як відомо, у Гуляйполі Свято-Троїцька церква теж існувала понад сто років. Саме на честь Святої Трійці у Гуляйполі у 1889-1890 рр. спорудили нову кам'яну трьохпрестольну церкву [31, с.43]. На 1941 рік її вже не існувало. Тому під церкву прилаштували одне із шкільних приміщень [32, арк.72]. 7 грудня 1941 р. почалися церковні відправи у с. Кушугум. Так було й по найвіддаленіших від Запоріжжя селах і хуторах.

Поверталися до служіння старі священики. Висвячували нових. У більшості випадків їм не вистачало належної богословської освіти. Бракувало богослужбової та катехітичної літератури. Спроби церковних організацій розв'язати цю проблему вже у перші місяці окупації виявилися недостатньо ефективними. Як згодом писав один із відомих церковних діячів тієї доби І. Власовський, німецька адміністрація в Україні не дала згоду на існування жодного з церковних видань. Вона навіть забороняла друкувати церковний календар [33]. За таких умов набували особливого значення окремі здобутки у цій сфері, досягнуті у містах України, з якими Запоріжжя мала відносно задовільне сполучення і церковні зв'язки. Так, за повідомленням Харківської газети "Нова Україна", у травні 1942 р. видання богослужбової літератури почало здійснюватися у Дніпропетровську. Відомо про публікацію Полтавським єпархіальним управлінням за допомогою єпископа Мстислава 50 тисяч примірників "Євангелії" та "Молитовника". Результативно виявилася робота Вищого Церковного Управління у Києві щодо друку "Літургії Св. Іоанна Златоустого", "Євангелії" та "Молитовника" [3, с.66].

Поверталася регулярність церковних служб. Богослужіння у Покровській, Пилипівській та Миколаївській церквах міста відбувалися тричі на тиждень: у середу, суботу та неділю [34].

Навіть за виснажливих умов окупації, тяжкої примусової праці, коли чужоземна імперська влада дозволяла хоча б мінімальні прояви релігійної активності, люди потягнулися до церкви. Церковні приміщення не вмщували усіх, хто приходив на богослужіння. Типовими стали повідомлення газет та спогади очевидців: "велика церква переповнена людьми..." [35]; "Тимчасове приміщення церкви, низьке й невелике, не змогло вмістити всіх віруючих, яких зібралось до 3 000 чоловік. Багато людей стоїть навкруги церкви, біля дверей..." [22].

Суспільство відроджувало традиційний уклад церковного життя. Відновлювали роботу церковні ради, даючи організаційне начало парафіям. Знайшлися ентузіасти, які відродили церковні хорові колективи. Церковні хори співали при кожній міській церкві. Два хори діяли у Вознесенівській церкві. Швидко організувався хор при Олександрівському соборі м. Мелітополя [36].

Після багаторічних заборон релігійних свят віруючі особливо урочисто сприймали наближення Великодня. Тому окупаційна влада вжила заходів, аби підсилити почуття вдячності німцям як "визволителям від безбожників". 30 березня 1942 р. фельдкомендант м. Запоріжжя генерал-майор Гауль оголосив у місті святковими днями Страсну п'ятницю та Великдень – 3 і 5 квітня 1942 р. – й дозволив не виходити на роботу 4 квітня – у суботу – за умов технічної недоцільності робіт на підприємствах. Підкреслювалося, що церковні відправи можуть відбуватися за старими звичаями. Не дивлячись на військовий час, у ніч з четверга на п'ятницю дозволялося ходити до півночі, а в ніч з суботи на неділю – всю ніч. Німецька польова комендатура дозволила дзвонити у церковні дзвони. Наступного – 1943 р. – у зв'язку з великодніми святами

відповідне розпорядження гебітскомісара Дніпропетровська про дозвіл нічної служби і нічний рух населення розіслав 21 квітня своїм підлеглим шеф Запорізького району [37, арк.119].

Настрої релігійного підйому, поєданого з вдячністю німецьким властям, напередодні і під час Великодніх свят німці формували й у наступному році. Великодній випуск місцевої газети у Мелітополі мав урочистий вигляд. На чорно-білому тлі червоною фарбою крізь усю сторінку поверх тексту було нанесено гасло: "Христос воскрес!". Весь номер мав відповідну тематичну спрямованість матеріалів. Повідомлялося про дозвіл рейхскомісара України Е. Коха святкувати Пасху два дні і право отримання продуктової допомоги на кожну особу у розмірі 500 гр. муки та 30 гр. соняшникової олії [38], достатніх для випікання паски.

З особливим піднесенням пройшли храмові свята у відновлених церквах. Про ці свята, проведені у Николаївській, Вознесенській, Покровській церквах міста Запоріжжя розлого інформувала читачів газета "Нове Запоріжжя".

Почали відновлюватися інші давні релігійні звичаї. Одним із таких був заборонений більшовиками віковий обряд освячення царини. Його в Україні не відправляли з кінця 20-х рр. – після набуття чинності адміністративного кодексу УСРР, що не дозволяв колективних релігійних обрядів поза межами храмів. Після закінчення посівної 1942 року парафіяни Михайлівської церкви с. Комишувихи святили царину. Процесія переросла у велелюдну. Урочисто співав хор. Після освячення води і молебню влаштували обід. Окупаційна влада намагалася показати свою причетність і турботу, поклавши витрати з проведення обіду на управу та громадські господарства [39].

Релігійні почуття спонукали до жертвності, благодійності, пробудження людяності і почуття власної гідності, вгамовували нетерпимість. Так на храмове свято в день Покрови Пресвятої Богородиці 14 жовтня 1942 р. у м. Запоріжжі замість традиційного обіду біля храму, віруючі своїм коштом організували обід для понад 300 радянських військовополонених. У цієї ідеї, безумовно, були ініціатори, які не побоялися підняти свій голос перед окупаційною владою. Відповідальність за неї лежала на керівництві релігійної громади. Цей символічний обід, як писав анонімний дописувач у газету "Нове Запоріжжя", справив на присутніх особливе враження [40].

Поверталися обряди хрещення немовлят, церковних шлюбів, поховань за участю священика. 16 листопада 1941 р. у неділю вперше після більшовицьких заборон у м. Запоріжжі відбувся православний обряд шлюбу. Вже у перші дні окупації клір Покровської соборної церкви м. Запоріжжя звернувся до населення з проханням приносити дітей на хрещення та запрошення приходити хреститись всім нехрещеним не лише у неділю, а й у всі інші дні тижня [41]. Бажаючих було чимало. Тому для кращого обслуговування віруючих православними требами у церкві встановили чергування священиків. Німецькі спецслужби у свою чергу повідомляли, що по всій Східній Україні "відбуваються масові хрещення по 200–300 чоловік одночасно, які в зв'язку з великою кількістю людей проводяться у річках" [3, с.68].

З великими перешкодами, проте відкривалися заклади духовної освіти. Німці неохоче давали дозвіл на відкриття курсів для підготовки священиків. Німецька директива щодо церков і релігійних груп, отримана генерал-комісарами та місцевими керівниками СС і поліційних команд, у лютому 1942р. наставляла: "З відкриванням нових духовних семінарій, високих шкіл теологічних і т.п. – належить поки що стриматися" [42, с.746]. Наприклад, у Києві влада не дала дозволу на організацію курсів і вони відбувались таємно. У Миколаєві дозволили лише одномісячні курси для осіб віком понад 50 років. Лише навесні 1942 р. запорізька преса поінформувала читачів про початок роботи духовно-освітніх закладів у Галичині, які нібито "забезпечили виховання місцевого духівництва". Оцінки ефективності їхньої роботи виявилися перебільшеними. Священиків в Україні не вистачало. Радянська влада знищила всю систему духовної освіти. Не потрібною вона була й для німецьких окупантів. Ініціативу підготовки священиків для Дніпропетровської єпархії УАПЦ проявила Рада Дніпропетровського кафедрального Преображенського собору. Вона організувала шестимісячні богословські курси, залучила до викладання професорів місцевого університету [43]. Одномісячні курси з підготовки священиків і дияконів для Єлисаветградської єпархії відкрило єпархіальне церковне управління м. Кіровоград. З 1943 р. про набір слухачів оголосила Волинська духовна семінарія [44]. Проте на Запоріжжі таких закладів не з'явилося. Одну з формальних перешкод створювала відсутність у Запоріжжі єпархіального центру.

Релігійні сюжети поверталися до змісту шкільного навчання і виховання. З 23 грудня 1941 по 10 січня 1942 р. вперше після багаторічної перерви у школах м. Запоріжжя провели різдвяні канікули. У місцевій пресі перших місяців німецької окупації зайшла мова про можливість запровадження навчання Закону Божому у навчальних закладах міста. Проте згадана ініціатива не була підтримана окупаційною владою. Остання не мала зацікавленості у підвищенні рівня духовної освіти місцевого населення. Роз'яснення окупантів з цього приводу вказувало на допустимість вивчення цього предмету у приватному порядку, з огляду на думку районної адміністрації та враховуючи у кожному окремому випадку політичну благонадійність викладача [1, с.463].

Напередодні Великодніх свят за розпорядженням міського відділу освіти було організовано і проведено бесіди з учнями щодо змісту цього великого християнського свята, з'ясовуючи значення посту та говіння.

Церковне життя набувало втрачених національних барв. До роковин Тараса Шевченка 1942 та 1943 рр. у храмах різних конфесій провели панахиди у пам'ять про поета. Про панахиду у Покровській церкві 8 березня 1942 р. інформував через місцеву пресу настоятель протоієрей Строцев. Як відомо, Покровська церква перебувала у віданні УАЦ. Наступного року панахиду у Покровській церкві провели 10 березня 1943 р. Того ж дня відбулася урочиста панахида з приводу річниці смерті Т. Шевченка у Свято-Троїцькій церкві УАПЦ м. Запоріжжя [45–47].

У організаційному відношенні православна церква в Україні під час німецької окупації виявилась розділеною. Вже у перший період окупації виникло дві церковних юрисдикції: Українська Автокефальна Православна Церква, канонічно спадкова від Православної Церкви в Польщі та Українська Автономна Церква, у єдності з Московським патріархатом.

Історія цього розділення глибока і спричинена національно релігійними особливостями історичного розвитку українського суспільства. Вона пов'язана зі створенням самостійної Української Автокефальної Православної Церкви, що відбулося під впливом національної революції 1917 р. Але УАПЦ, що організаційно оформилася в Україні 1921 р., була розгромлена радянською владою 1930 р. Тому за часів Другої світової війни почалося її нове відродження.

Імпульси відновлення організованого життя православної церкви пішли із Західної України. Лише на цій українській території вціліли ієрархія та релігійні громади, недосяжні радянському більшовизму. До 1939 р. ця територія не входила до складу СРСР, перебуваючи у складі Польщі та Румунії. Церковна структура цих земель була підпорядкована Митрополитові Варшавському Діонісію (Валединському) і Патріарху Румунському Никодиму (Мунтяну) [48, с.24–28].

Із включенням Західної України до складу УРСР Московська патріархія спробувала перебрати під свій контроль духовенство та віруючих цих земель. Місцєблюститель Патріаршого престолу Православної Російської Церкви Сергій (Страгородський) призначив єпископа Миколая (Ярушевича) своїм екзархом на возз'єднані землі.

Сильним супротивником екзарха виявився єпископ Полікарп (Сікорський) з Дубнівсько-Горохівської дієцезії (епархії), який знаходився під зверхністю митрополита Варшавського Діонісія Валединського. Він проводив богослужіння українською, а не церковнослов'янською мовою та відстоював курс на автокефалію української церкви [10, с.74]. Перебування на одній і тій самій території ієрархів різних юрисдикцій створювало конфлікт. Цей конфлікт не був розв'язаний до початку радянсько-німецької війни та фашистської окупації України.

Стан церковного роз'єднання цілковито задовольняв нацистський режим. Німецька окупаційна влада керувалася настановою на руйнування традиційних церковних структур через їх подрібнення й на тотальний контроль за всіма виявами релігійного життя. А. Гітлер у квітні 1942 р. так висловлював своє бачення релігійної політики на окупованих землях: "Нашим інтересам відповідає б таке становище, за якого кожне село мало б свою власну секту, де розвивалися б свої особливі уявлення про Бога" [Цит. за: 49, с.497]. Тому відсутність церковної єдності була близькою нацистським ідеалам.

Сподівання українських православних кіл на те, що в умовах відносної релігійної свободи, яка виникла на початку німецької окупації, їм вдасться створити єдину Українську православну церкву, не справдилися.

18 серпня 1941 р. у Почаївській лаврі відбувся обласний собор єпископів, які опинившись на території "Рейхскомісаріату Україна", перейшли в юрисдикцію Російської (з 1943 – Руської) православної церкви (РПЦ). Собор ухвалив рішення про збереження підпорядкування Московській патріархії до часу скликання помісного собору Української православної церкви [50, с.519]. Шість архієреїв на чолі з найстарішим за часом свячення ієрархом – архієпископом Олексієм Громадським – утворили "Автономну Православну Церкву в Україні" [49, с.501].

Інша частина духовенства та віруючих зберегли підпорядкування єпископу Полікарпу Сікорському, якого митрополит Діонісій 13 серпня 1941 р. зів у сан архієпископа Луцького та Ковельського й доручив йому управляти Луцькою єпархією, виділеною зі складу Волинської.

Зі створенням 20 серпня 1941 р. Рейхскомісаріату Україна німці проголосили заборону предстоятелю Автокефальної Православної церкви в Генерал-губернаторстві митрополиту Діонісію втручатися в церковне життя Рейхскомісаріату Україна [51, с.13]. Ієрархам з Генерал-губернаторства категорично забороняли відвідувати Україну [11, с.150]. За таких обставин, 24 грудня 1941 р., митрополит видав декрет, яким затверджував архієпископа Полікарпа на чолі Української Православної Церкви на окупованих німцями землях України, в якості її Адміністратора.

Почалося формування єпархіальних структур кожної з церков на територіях, де їх знищив більшовизм. Після першої архієрейської хіротонії 9 лютого 1942 р. у Пінську, сформувалася ієрархія УАПЦ в центральній, східній та південній Україні. Свячення отримали і єпископи для віруючих колишньої Запорізької області, що опинилася під гітлерівською окупацією та втратила адміністративну цілісність, увійшовши, переважно, до генеральних округів Дніпропетровськ та Крим, напівокругу Таврія (територія Мелітопольського і Якимівського районів). Це були єпископи Дніпропетровський Геннадій (Шиприкевич) (висвячений у травні 1942 р.) і Мелітопольський Сергій (Охотенко) (висвячений у липні 1943 р.).

Обидва єпископи очолювали відповідні єпархіальні управління.

Біографічні відомості про життєвий шлях до єпископської хіротонії Геннадія (Шиприкевича) (1892–1973 рр.) суперечливі. За однією версією, він народився на Сумщині, де у повітовому місті закінчив духовне училище, 1913 р. – Житомирську духовну семінарію. Тривалий час жив на Київщині. Брав участь в українському громадсько-політичному русі і розбудові автокефальної церкви. 1923 р. був рукопокладений на священика УАПЦ. Відомо, що під час голодомору 1932–1933 рр. він овдовів і втратив сина. Після цієї трагедії сам виховував дочку. З відродженням УАПЦ під час Другої світової війни знову підтримав автокефальний рух. 24 травня 1942 р. Григорія Шиприкевича хіротонізували на єпископа Січеславського (Дніпропетровського) з іменем Геннадія. У його висвяті приймали участь Полікарп (Сікорський), архієпископ Луцький (пізніше – митрополит і Першоієрарх УАПЦ) та Мстислав (Скрипник), єпископ Переяславський (пізніше – перший Патріарх УАПЦ) [52]. За іншими даними – народився у с. Годомичі Луцького повіту у сім'ї священика. Закінчив Волинську духовну семінарію у Крем'янці. Висвячений на священика єпископом

Діонісієм (Валединським). Служив настоятелем Свято-Троїцького храму у м. Сокіль Луцького повіту. Брав активну участь в українському національно-церковному русі, був членом товариства "Просвіта". Під тиском польської влади неодноразово змушений був змінювати місце свого служіння [4, с.14]. У обох версіях біографічної довідки єпископ Геннадій постає як активний учасник громадського і церковного руху міжвоєнної доби, що і зумовило його приєднання до УАПЦ під час Другої світової війни. Як єпархіальний архієрей, він виявив неабияку активність у розбудові церкви. Власноруч висвятив 84 священники. Німецькі спецслужби відмічали, що з поставленням цього єпископа позиції УАПЦ у регіоні значно зміцніли. До кінця окупації – осені 1943 р. – у його підпорядкуванні вже перебувало 112 храмів [4, с.15].

Мелітопольське єпархіальне управління автокефальної церкви очолив архимандрит о. Сергій Охотенко (1890–1971 рр.) (пізніше – першоєрарх Білоруської Автокефальної Православної Церкви). Він походив з української селянської родини с. Малі Горошки Житомирського повіту Волинської губернії. З 1911 р. служив у Богоявленському монастирі м. Житомира, де 1919 р. прийняв чернечий постриг. У 1925 р. у Києві архієпископом Василем (Богдасhevським) був рукопокладений в ієромонахи. У 1932 р. став архимандритом. Служив на парафіях Коростень, Народичі, Кулеші, допоки у 1937 р. його заарештували за пастирську діяльність та українські національні переконання. Отця Сергія вислали на виправні роботи до Бердянська, заборонивши йому займатися духовною справою. Працював різноробом на Бердянських рибних промислах. Тут його і застала війна. В окупації архимандрит Сергій став настоятелем Мелітопольського Олександро-Невського собору. Показав себе переконаним прихильником української автокефалії [53]. Його і обрали на чолі Мелітопольського єпархіального управління УАПЦ.

У 1943 р. відбулася архієрейська хіротонія архимандрита Сергія на єпископа Мелітопольського в юрисдикції УАПЦ. Щодо її обставин у літературі та джерелах наводяться суперечливі дані. Найпоширенішою є версія про те, що архієрейське свячення відбулося 1 серпня 1943 р. у грецькому кафедральному соборі Єлисаветграда (Кіровограда). Його провели ієрархи УАПЦ: архієпископи Михайло (Хороший) – єпископ Миколаївський, Геннадій (Шиприкевич) – єпископ Катеринославський, – та єпископ Володимир (Малець) – єпископ Єлисаветградський [54]. Проте інформація газети "Мелітопольський край" від 14 липня 1943 р. ставить під сумнів наведений факт. У ній вміщено об'яву духовенству і віруючим Мелітопольсько-Таврійської єпархії про хіротонію в сан єпископа архимандрита Сергія, передбачену 17-го липня у місцевому Олександро-Невському кафедральному соборі. З цього приводу готувалася божественна літургія названими вище архієпископами – Михайлом і Геннадієм. Напередодні дійства єпархіальне управління та архимандрит Сергій запрошували до участі в урочистому богослужінні настоятелів церков, священників, дияконів, псаломщиків, церковних старост і віруючих [55].

Керівником Автономної церкви на території колишньої Запорізької області митрополит Олексій Громадський призначив із серпня 1942 р. єпископа Димитрія Магана з титулом єпископ Катеринославський і Мелітопольський [56, с.86]. У грудні 1942 р. було призначено єпископа автономної церкви і до Мелітопольсько-Таврійської єпархії – Серафима (Кушнерука). Тому єпископ Димитрій став титулуватися "єпископ Дніпропетровський і Запорізький". Кожного з архієреїв затвердили генерал-комісари відповідних округів. Німці зважали на давню практику православної церкви – приведення у відповідності кордонів єпархій з кордонами місцевих державних адміністративно-територіальних одиниць. Вона спрощувала їм здійснювати контроль за діяльністю органів церковного управління та церковних організацій. Прагнучи досягнення такого контролю, вони все ж не поклалися на рішення церковної адміністрації у цьому питанні, а висунули як неодмінну умову – щоб кордони єпархій співпадали з межами створених ними окупаційних округів [1, с.464].

Димитрій Маган (в миру Євген Маган) (1899–1970 рр.) народився у Чернігові. У міжвоєнний період перебував на території Польщі. Там увійшов до складу автокефальної Польської Православної Церкви. 1924 р. прийняв чернецтво і був рукопокладений на ієромонаха єпископом Гродненським Олексієм (Громадським). Служив на Холмщині, в Почаївській лаврі, у Свято-Духовому монастирі у Вільно в сані архимандрита. З 1935 р. – настоятель Жировицького монастиря. У 1939 р. з приєднанням Західної України і Західної Білорусії до СРСР увійшов до кліру РПЦ. Після окупації території СРСР військами вермахту приєднався до складу Української Автономної Церкви. 25 листопада 1941 р. рішенням її Синоду був визначений єпископом Чернігівським. Хіротонізований у Почаївській лаврі 11 червня 1942 р. Як вище зазначалося, з серпня 1942 р. він очолив церковне життя на території Запорізького краю. Разом із тим, є відомості, що з січня по вересень 1943 року він же був єпископом Донецьким [56, с.86; 57]. Як згадує церковний історик Г.М. Солдатов, який особисто знав єпископа Димитрія, у цей час на нього лягли великі місіонерські й організаторські обов'язки. Владика висвячував духовенство для відкритих церков, допомагав, як міг, сім'ям загиблих на засланні. Незважаючи на бездушне ставлення німців до мирного населення, він як духовна особа не міг благословляти людей на вбивство. Автор спогадів наводить випадок, коли єпископ Димитрій врятував німецьких солдатів, яких збиралася отруїти отрутою жінка, але під його впливом цього не зробила. Знаючи про трагедію церкви в СРСР, архієпископ глибоко замислювався над її майбуттям у перспективі продовження радянсько-німецької війни. Він близько переживав біль і трагедію народу, співчував знедоленим і радів щирим проявам релігійної віри [58].

Попередній життєвий шлях єпископа Мелітопольсько-Таврійського Автономної церкви Серафима був пов'язаний із Волинню. Єпископ Серафим (в миру – Микола Кушнерук) – уродженець с. Дуліби Володимирського повіту. Овдовівши на початку війни, отець Микола у березні 1942 р. прийняв постриг у Милецькому монастирі. До кінця літа 1942 р. він очолював згаданий монастир. Рішення висвятити його на єпископа прийняв Собор єпископів Автономної церкви. Хіротонію провели 31 липня 1942 р. в Успенській Почаївській лаврі. Це була одна з останніх єпископських хіротоній в Автономній церкві. Німці посилювали

контроль за церковним життям. Висвячення єпископів стало залежати від рішення чиновників Рейхскомісаріату. У середині вересня 1942 р. духовна влада призначила владу Серафима вікарним єпископом Херсонсько-Миколаївської єпархії, а вже у грудні – самостійним Мелітопольсько-Таврійським архієреєм з місцем осідку у м. Мелітополь [59, с.226–227].

Маємо додаткові відомості про призначення поряд із згаданими ще одного єпископа, сфера впливу якого могла поширюватися на південно-східну територію нинішньої Запорізької області. Проте ці відомості вимагають додаткової перевірки і продовження вивчення питання. Мова йде про інформацію бердянської міської газети "Світанок" від 20 травня 1943 р. щодо призначення архієпископом Маріупольським 84-літнього Миколая [60]. Вірогідно, що це повідомлення констатує факт переміщення або розширення повноважень єпископа Автономної церкви Миколая Амасійського. З усієї ієрархії автокефальної та автономної церков лише він міг бути цим новопризначеним єпископом за іменем, віком (1860 р. н.) та місцем попереднього служіння [61]. Як стверджує довідкова література, саме єпископ Миколай Амасійський при взятті німцями м. Ростов-на-Дону очолив засноване там єпархіальне управління. Служіння у цьому місті не було для нього незвичним. З 1931 р. у Ростові-на-Дону він служив вікарним єпископом, а з 1933 по 1935 рр. був єпархіальним архієреєм [62, с.982]. Перші заходи архієпископа Миколая у Маріуполі були спрямовані на піднесення дисципліни серед віруючих і духівництва та на відбудову зруйнованих церков. Його проповіді були проникнуті народним духом і сповнені переконливості.

Як Автономна, так і Автокефальна церкви на території краю розбудовували своє життя, спираючись на власні традиції та досвід адміністративного устрою попередників.

Як зазначає І.М. Грідіна, схема відновлення церковного життя була однаковою практично по всій Україні. Стихийно відроджувані громади мали реєструватися у міській управі, після чого підпадали під юрисдикцію відповідного керівного центру. Значну роль у поновленні церковного життя на всій території України відіграло панівне положення емісарів ОУН у міських управах. Але церковна політика діячів національного руху зустрічала у східній частині України серйозні перешкоди з боку православного духовенства, зорієнтованого на Московську патріархію [8, с.14].

Почали діяти єпархіальні управління. Мелітопольське єпархіальне управління УАПЦ розмістилося у центральній частині міста, у будинку по вул. Чернишевського, 54 [63] поблизу корпусу педагогічного інституту. Єпархія поділялася на благочинія. Про наявність цієї ланки церковного управління свідчить оголошення в газеті "Мелітопольський край" від 5 червня 1943 р. про скликання наради благочинних.

Не дивлячись на тяжкі умови окупаційного режиму і посилення втручання німецької адміністрації у релігійне життя, місцеве церковне керівництво намагалось діяти у тісному контакті з віруючими. Це вимагало скликання церковних зборів та з'їздів, всупереч лінії німецьких властей, аби такі зібрання відбувались якомога рідше. Відомо, наприклад, про скликання загальних зборів віруючих церковним правлінням собору м. Мелітополя у неділю на Трійцю після літургії [64]. Оголошення, зроблене з цього приводу церковним правлінням у місцевій газеті, передбачало залучення якнайширшого кола осіб: "Прохання до всіх осіб, які цікавляться життям церкви прийняти участь у даних зборах". 30 червня 1943 р. закінчив роботу з'їзд духівництва Запорізької єпархії. У його роботі взяли участь 31 священник, 3 диякони, 9 псаломщиків та 7 церковних старост [65].

Напрямок турботи парафіян було забезпечення урочистості Богослужінь, підвищення якості церковного співу. Повідомляючи про створення духовного хору при Олександрівському соборі у 1941 р., парафіяни нарікали, що на перших порах "хор був настільки невідготовлений, що часто плувався і зупинявся під час співів. Духовні твори співаються одноманітно і невиразно" [36].

Оскільки єпархіального управління Автономної церкви у м. Запоріжжі не було, для її послідовників роль центру релігійного життя відіграла Покровська церква, яка традиційно вважалася соборною. До неї приїздив єпархіальний архієрей. У ній служив настоятелем благочинний протоієрей.

31 жовтня 1942 р. у Покровській церкві вперше за тривалий час відбулося рукопокладення священника та диякона. Його здійснив архієпископ Катеринославський і Мелітопольський Димитрій (Маган).

Посилення контролю окупаційної влади за церковним життям, яке відбулося з середини 1942 р., робило неможливим його нормальний розвиток. Церковна ініціатива скеровувалася у русло демонстрації політичної лояльності режиму, задоволення інтересів окупантів заради ефективного господарювання на зайнятій території. За таких обставин церковне керівництво намагалось використати хоча б найменші можливості для духовної підтримки і зміцнення віри своїх парафіян, що було вкрай важливим у сувору годину випробувань для всього народу.

У цьому відношенні велике значення мало звернення церков до національних джерел, народних традицій, які укріплювали віру і вселяли у віруючих впевненість у майбутньому.

Автокефальна церква бачила ці джерела у відродженні давніх церковних звичаїв і традицій, пов'язаних із загальноукраїнською та місцевою церковною історією, впровадженні української мови у богослужіння. Вона відзначалася послідовною позицією духовенства та віруючих у питанні здобуття повної організаційної самостійності церкви та незалежності української держави. Її ідейні та соціальні основи були тими ж, що й підвалини проголошення УАПЦ у 1921 р., а ідеалом – відродження української церкви як могутнього джерела морального очищення суспільства і розбудови Української держави. І не дивно, що УАПЦ часів Другої світової війни визнала за можливе прийняття до свого кліру священників і дияконів УАПЦ 1921 р. [49, с.499].

Автономна церква віддзеркалювала політичні та ментальні стереотипи суспільства, переважно орієнтованого на радянську Москву, Московську патріархію. Її духовенство служило здебільшого

церковнослов'янською, допускаючи подекуди і українську мову. Проте Автономна церква не визнавала чинності ієрархії УАПЦ 1921 р.

Принципових обрядових відмінностей між церквами не було, що нерідко ставило у скрутне становище тих спостерігачів, які намагалися їх убачити. Донесення німецької польової комендатури № 774 з території служіння Катеринославського єпископа УАПЦ Геннадія (Шиприкевича) від 23 липня 1943 р. містило рядки: "Характерно, що майже нічого ніде не відомо про відмінність між "православною" та "автокефальною" церквою, для населення існує лише "православна церква" [Цит. за.: 3, с.91].

Отож, розбіжності між обома церквами були суттєвими лише в плані національно-державної, релігійно-політичної орієнтації й відповідної самоідентифікації духовенства та віруючих.

Як слушно міркує один із провідних дослідників церковного життя в Україні часів нацистської окупації Ю. Волошин, існування автономної й автокефальної церков свідчило про наявність серед духовенства та віруючих двох точок зору щодо напрямків церковного будівництва. Разом із тим він констатує більшу поширеність парафій автокефальної церкви у сільській місцевості та автономної у промислових центрах і місцевостях зі змішаним складом населення. Під "змішаним складом" розуміємо як етнічну, так і соціальну та професійну строкатість. Цей же автор стверджує, що у Дніпропетровській єпархії та взагалі у цьому регіоні автономна церква мала "приблизно таку ж кількість храмів, що й автокефальна" [3, с.58–60]. Виходячи з цього, можемо припуститися думки, що й на території Запорізького краю, більша частина якого входила до складу Дніпропетровської єпархії УАПЦ, співвідношення кількості церков і релігійних громад обох церков було співрозмірним. Все ж воно схилилося у бік переважання осередків автономної церкви. Вірогідно, що тут давалися взнаки не тільки більша етнічна строкатість краю, а й історичні обставини. Автокефальна церква не встигла сформувати на цій території міцної традиції у попередню добу. Протягом 20-х рр. ХХ ст. радянська влада зробила все можливе, аби не допустити створення осередків УАПЦ на Запоріжжі. Ті поодинокі громади, які у першій половині 20-х рр. ХХ ст. проголошували юрисдикцію УАПЦ у цьому регіоні, були примушені перейти у "обновленство" (як Пилипівська парафія м. Запоріжжя у 1924 р.) або були розгромлені, як осередки українського націоналізму (як Різдво-Богородицька парафія на хут. Коломійці Покровського району" у 1929 р.).

Спираючись, головним чином, на місцеву пресу окупаційної доби, автори нарисів з історії Запорізької єпархії стверджують факт появи перших парафій УАПЦ на території краю наприкінці весни 1942 р., "що засвідчено участю автокефального єпископа Мелітопольського Сергія у святкуванні Вознесіння Господнього в с. Вознесенка Мелітопольського району, що проходило 3 червня" (*з російської – О.І.*) [1, с.470]. Проте факти свідчать, що о. Сергій на той час не був єпископом. Його архієрейську хіротонію зафіксовано у липні 1943 р. А це вказує на певну дистанцію між виникненням перших громад і оформленням єпархіальних структур. Останнє, на думку Ю. Волошина, у більшості відставало від стрімкого процесу формування парафіяльних осередків церков [3, с.59]. Малоімовірно, що Вознесенська парафія була першою парафією УАПЦ в Мелітопольській єпархії. На наш погляд, можна припуститися думки, що першою релігійною громадою на території краю, яка прийняла юрисдикцію УАПЦ, стала громада Олександро-Невського собору м. Мелітополя, де з початком окупації почав служити архимандрит Сергій. Собор став осідком єпархіального архієрея УАПЦ.

Під час німецької окупації у м. Запоріжжі виникло дві громади УАПЦ. Одна з них – у старій частині міста у районі Малого ринка, інша – у новій частині – у селищі № 10 [66]. Першою постала Свято Троїцька церква, улаштована у будинку колишнього універмагу на Малому ринку. Її заснування ініціював Кулаков, який, за матеріалами радянських спецслужб, займав посаду слідчого міської поліції безпеки (СД). Його сподвижниками стали священнослужитель, майбутній настоятель Свято-Троїцької церкви Венедикт Гладун, бухгалтер машинобудівного інституту В. Рачинський, працівник залізничної станції "Запоріжжя-2" А. Барахов. Відкриття церкви призначили на 3 грудня 1942 р. Заздалегідь організували хор, підготували внутрішнє обладнання, виготовили облачення, інвентар.

6 грудня 1942 р. під головуванням М. Тарасенка пройшли парафіяльні збори за участі 120 осіб, що розглянули організаційні питання, обрали церковну раду. Головою церковної ради став В. Петренко, а його заступниками Копиця та А. Барахов (постійний секретар). До складу ради увійшли І. Ланцов та Пипнік. Посаду церковного старости перебрав В. Рачинський, а його заступника – К. Чебаненко [2, с.6–7,14]. Громада продовжувала діяльність, принаймні, до 11 серпня 1943 р., про що свідчать протоколи церковної ради.

Місцева преса часів окупації у середині липня 1943 р. повідомляла про передбачене відкриття православних громад, підпорядкованих УАПЦ, у селах Ново-Павлівці Оріхівського району та Петро-Михайлівці Софіївського району. У цих населених пунктах існували відповідні церковні ради, до парафій було призначено священників, йшла робота з переобладнання будинків під храми. 7 вересня 1943 р. архієпископ Дніпропетровський УАПЦ Геннадій (Шиприкевич) призначив до Свято-Покровської церкви с. Петро-Михайлівки Софіївського району згаданого вище священника о. Венедикта Гладуна, який до того часу був настоятелем церкви Святої Тройці у м. Запоріжжі. Факт суміщення о. Венедиктом посади настоятеля Свято-Троїцької церкви м. Запоріжжя чи звільнення його з місця попереднього служіння не встановлено.

Присутність послідовників української автокефалії у південно-східній частині Запорізького краю, зокрема – в м. Бердянську, простежується, принаймні, з листопада 1942 р. [2, с.6]. Саме тоді до цього міста з Рівного прибув протоієрей УАПЦ Миколай. Можемо лише припуститися думки, що це міг бути протоієрей Миколай Малюжинський – член Адміністрації УАПЦ, який брав участь у важливих для автокефальної церкви переговорах у Рейхскомісаріаті (4 травня 1942 р.) та полагожденні церковного конфлікту щодо

почерговості служіння священників автономної та автокефальної церков у Свято-Покровському храмі Луцька (вересень 1942 р.). За участі протоієрея Миколая у Бердянську відбулися збори священників та релігійної громади, що перебувала у підпорядкуванні автономної церкви. Вони розглянули питання про приєднання до УАПЦ. Проте така ініціатива не знайшла підтримки.

Разом із тим, в інших населених пунктах поблизу Бердянська виникли релігійні осередки, що проголосили про свою єдність з УАПЦ. Зокрема, відомо про місцезнаходження таких громад у м. Ногайськ (нині – Приморськ) та у селах Миколаївка, Софіївка, Трояни. Оpubліковане джерело з фондів архіву СБУ – вирок військового трибуналу Мелітопольського гарнізону Харківського військового округу від 28 листопада 1944 р., – свідчить про факт проведення восени 1942 р. міжрайонного з'їзду "служителів релігійного культу для об'єднання в одну церкву автокефального напрямку всіх учасників з'їзду" [2, с.15–16]. Вірогідно, що такий з'їзд відбувся у с. Миколаївка Бердянського району. Серед його організаторів та активних учасників автокефального руху на Бердянщині були священнослужитель згаданого села Пилип Мефодовський і його односельці Білявий, Клименко, Андрієвський. Цитований вище документ свідчив про зв'язок згаданих діячів з Організацією українських націоналістів [2, с.16].

Якщо у 20–30-ті рр. ХХ ст. на території краю існувало чимало парафій Української Синодальної церкви, яку ще називали "оновленою", або "живою", то за часів гітлерівської окупації її діяльність виявилася неможливою. На духовенство і активістів цієї церкви німецька влада дивилася з опаскою, як на радянських агентів. Тому вона пришвидшила гіркий фінал оновлення. У 1942 р. в Дніпропетровську розстріляли 2 єпископів і 8 священників за приналежність до "живої церкви" [3, с.58,92].

Обидві церкви – Автономна і Автокефальна – конкурували між собою. У багатьох випадках взаємини між ними, навіть на рівні парафій, були натягнутими, а то й неприязними. Виконуючий обов'язки генерал-комісара Дніпропетровська, до сфери адміністрування якого входила більша частина колишньої Запорізької області, в оперативному донесенні від 1 травня 1942 р. повідомляв про те, що "відносини між українською національною церквою та російською православною церквою є досить напруженими" [3, с.90]. З рядків цього донесення бачимо і оцінку церков окупантами. Вони чітко вбачали різницю у національно-політичній орієнтації церков, що здавалася їм більш суттєвою, ніж вживані ними офіційні назви.

Разом із тим, між обома церквами відбувалися пошуки об'єднання. 8 жовтня 1942 р. у Почаївській лаврі без дозволу Рейхскомісаріату відбулася нарада представників обох церков, які знайшли загальноприйнятні рішення і підписали Акт поєднання. Акт визнавав існування об'єднаної Української Автокефальної Православної Церкви, її канонічний зв'язок з усіма православними церквами світу через митрополита Діонісія, закладав основи формування вищих органів управління – Всеукраїнського Помісного Собору і Священного Синоду [42, с.730]. У цій нараді взяли участь з боку УАПЦ – архієпископ Никанор (Абрамович), єпископ Мстислав (Скрипник), з боку Автономної церкви – митрополит Олексій (Громадський). Звістки про рух у напрямі поєднання знайшли підтримку у церковному середовищі, особливо серед прихильників української автокефалії, які сприймали його як зміцнення своїх позицій. Єпископ Дніпропетровської єпархії УАПЦ Геннадій (Шиприкевич) заявив, що підлеглі мають прийняти з послухом факт об'єднання і об'єднане керівництво [3, с.105].

Разом із тим, у середовищі автономної церкви об'єднаний акт викликав більш негативну реакцію. Три єпископи автономної церкви – архієпископ Чернігівський Симон, управляючий Київською єпархією єпископ Пантелеймон та єпископ Полтавський Веніамін, як члени Синоду, вже восени 1942 р. прийняли меморандум, у якому розцінили дії митрополита неканонічними і самовладними. Вони прохали його зняти свій підпис, а так само – "зложити з себе звання "Екзарха усієї України" [42, с.733]. Підкреслювалося, що це думка "усіх Преосвящених єпархіальних на терені бувш[ої] совітської України", єпархіальних управлінь, які очолювали три згаданих ієрархи, та Харківського й Катеринославського церковного управління. Вікарний єпископ Херсонсько-Миколаївської єпархії Серафим, який з грудня 1942 р. репрезентував Мелітопольську єпархію, не підтримав цього протесту. Тож можемо міркувати, що у своєму духовному служінні на території нашого краю він дотримувався більш вираженої позиції і підтримував консолідаційні кроки митрополита Олексія Громадського.

Поряд із тим, Катеринославське єпархіальне управління у згаданому меморандумі називалося серед ланок автономної церкви, які виступили в унісон з його авторами. Є підстави стверджувати, що глава Катеринославського єпархіального управління Автономної церкви єпископ Дніпропетровський і Запорізький Дмитрій (Маган) виявився на позиції найбільш радикальних противників об'єднання з УАПЦ. Невдовзі після підписання об'єднаної угоди, він разом із двома згаданими вище єпископами – Пантелеймоном (Рудиком) та Веніаміном (Новицьким), звернувся з листом до архієпископа Берлінського і Німецького Серафима (Ляде), котрий очолював з 1938 р. Німецьку єпархію Російської Православної Церкви за кордоном (РПЦЗ). Автори листа клопоталися про прийняття Православної Церкви в Україні в управління архієпископом Серафимом (Ляде). Перспектива прийняття Автономної церкви у склад РПЦЗ суперечила засадам німецької релігійної політики на окупованих територіях, оскільки вела до консолідації політично споріднених сил, тим паче – проросійських. Тому згадане звернення змушувало німецьку владу замислитись про можливі для них негативні політичні наслідки Акта поєднання [67]. Така логіка черговий раз підштовхувала нацистів до підтримання стану церковного розколу.

Як відомо, митрополит Олексій врешті відкликав свій підпис під зазначеною угодою.

В історіографії немає єдиної точки зору на причину цього вчинку. Відомі українські історики православної церкви та дослідники релігійної проблематики часів Другої світової війни однозначно стверджують про те, що такий крок був зроблений на під тиском окупаційної влади, яка намагалася не допустити зміцнення позицій українських національних сил. Зокрема, Ю. Волошин аргументує це

конкретними діями німецької адміністрації на перешкоду втілення акта про поєднання [3, с.24]. "Нацисти змусили митрополита Олексія відкликати його підпис під домовленостями з УАПЦ", – констатує архієпископ Ігор (Січенко) [49, с.502]. "Загарбники були дуже роздратовані спробою об'єднання автокефальної церкви з автономною", – підкреслює В. Гордієнко [5, с.117]. "Проти об'єднання двох церков виступила також німецька влада", – стверджують автори академічного видання "Історія релігії в Україні" [50, с.531].

На противагу таким твердженням дослідники, які стояли і стоять позиціях Московського патріархату, переконують у тому, що митрополита Олексія вимусили відкликати свій підпис єпископи (прот. К. Фотієв) [68, с.72] або "єдинодушний голос єпископату і духівництва" (прот.В. Ципін). До цієї думки пристають і автори нарисів історії Запорізької єпархії, які пишуть: "На наш погляд, прот. В. Ципін навів переконливі докази того, що "єдинодушний голос єпископату і духівництва побудив митрополита Олексія до перегляду своєї позиції" (з російської – О.І.) [1, с.469].

Через півроку – 7 травня 1943 р. – митрополит Олексій трагічно загинув поблизу селища Смига на Волині, їдучи з Почаївської лаври до Луцька на виклик генерал-комісара Шене на його особистій автомашині [6, с.83]. Автомашина була обстріляна із засідки, влаштованої партизанами Української повстанської армії. Звістка про вбивство лідера автономної церкви похитнула надії на об'єднання, сколихнула громадськість, віруючих.

Управління обох церков на території Запорізького краю висловило свій сум з приводу трагічної смерті митрополита Олексія [69]. У багатьох церквах відбулися жалобні церемонії. Звістки про це дійшли не тільки від релігійних громад, які вважали загиблого своїм духовним лідером, а й від духовенства та віруючих автокефальної церкви. 16 травня причт Соборної церкви м. Запоріжжя призначив панахиду по загиблому митрополиту Олексію у Соборній церкві. 23 травня 1943 р. у с. Якимівці відслужили урочисту панахиду по убієнному. Її відправив окружний благочинний о. Інокентій Павлов у співслужінні зі священником церкви с. Аннівки [70]. 21 травня у Кручанській церкві м. Мелітополя панахиду по митрополитові відслужив єпископ Серафим у співслужінні з духовенством Автономної церкви. А у неділю 23 травня після обідні в Олександрівському соборі міста провели подібну відправу прихильники УАПЦ на чолі з Керуючим Мелітопольською єпархією архимандритом Сергієм [71–72].

Після загибелі митрополита Олексія у взаєминах між автономною та автокефальною православними церквами зближення не відбулося. Хоча на території Запорізького краю не спостерігалось й різких конфліктів між ними, як це часто траплялося в Україні 20-х рр. ХХ ст. Окупаційна влада не допускала релігійних рухів, що могли обернутися непослухом режимові. У той же час вона маніпулювала на розбіжностях між церквами, досягаючи суттєвого – роз'єднання українців у створенні єдиної національної церкви. Очевидно, не без дозволу окупаційної цензури на сторінках місцевої преси з'являлися повідомлення конфронтаційного характеру. Так, газета "Мелітопольський край" у середині 1943 р. спочатку опублікувала замітку з інформацією про участь керуючого єпархією УАПЦ у похоронній процесії по священникові автономної церкви [73], а у наступному номері подала спростування цього факту [74]. Демонстрація неприйняття позиції іншого через пресу, безумовно, діяла на релігійну психологію, утримуючи церковний конфлікт.

Як відомо, релігійна політика окупаційних властей суттєво змінилася вже весною 1942 р.

4 травня у Рівному німецький уряд провів конференцію у церковних справах. На ній були присутні начальник політичного відділу Райхкомісаріату Україна Пельцо та референт у релігійних справах Майнке. Були запрошені високі представники від керівників обох православних церков. Пельцо заявив про визнання урядом в Україні двох церков – автокефальної й автономної, а також про розв'язання питань належності до конкретної церкви бажанням віруючих у парафіях. Окремо наголошувалося на забороні священникам викладати релігію у школах [75, с.40]. Нацисти активніше почали розігрувати карту міжконфесійного протистояння. Вони вважали, що цілісна православна церква в окупованій Україні може зашкодити інтересам окупаційної влади [6, с.82].

1 червня 1942 р. рейхскомісар України Е. Кох видав "Розпорядження про правові відносини релігійних організацій". Воно вимагало повної залежності релігійного життя від окупаційної влади. Усі діючі релігійні організації підлягали реєстрації. Для заснування нових релігійних товариств потрібен був дозвіл рейхскомісара. У його компетенції знаходилося і питання розпуску релігійних громад. Генерал-комісари отримали право контролю та регулювання складу керівництва будь-якої релігійної спільноти. Церковним організаціям заборонялося своєю діяльністю виходити за межі "виконання релігійних завдань" [42, с.748]. 9 червня 1942 р., керуючись інструкціями А. Розенберга, заступник рейхскомісара Даргель видав декрет, що обмежував сферу впливу керівних структур, а відтак і очільників, обох церков територією генерал-комісаріатів, в яких вони діяли. 1 жовтня 1942 р. він повідомив про це генеральних комісарів [76, с.296–297]. Генерал-комісар кожного округу отримав право призначати і усувати єпископів, юрисдикція яких обмежувалася відповідним округом. Висвячення і поставлення священників також вирішувалося за дозволом генерал-комісарів. Передбачався розпуск єпископських синодів. Даргель наголошував, що німецька адміністрація має протидіяти будь-яким спробам об'єднання церков. У контексті цього розпорядження краще стає зрозумілим факт чому згаданий вище Акт поєднання церков від 8 жовтня 1942 р. зустрів негативну реакцію німецької влади.

На початку 1943 р. німецька окупаційна влада оголосила ці новації митрополиту-адміністратору УАПЦ Полікарпу, як "нове розпорядження Рейхскомісара про організацію церковного життя на терені Рейхскомісаріату" [42, с.751–752].

Церковне керівництво зустріло їх гостро критично, оскільки вони кляли край існуванню цілісної Української автокефальної, як врешті, і Української автономної церков. "Виник ніби ряд незалежних церков,

як Волинсько-Подільська, Житомирська, Київська, Дніпропетровська, Миколаївська, Кримська", – констатувала аналітична записка "Сучасне положення Православної Церкви в Україні в церковно-адміністративному відношенні", що з'явилася у 1943 р. без підпису і дати, вийшовши із середовища керівництва УАПЦ.

Ускладнення юридичного та адміністративного характеру, створені німецькою владою, були очевидним втручанням у внутрішні справи церкви і вели до суттєвих обмежень у релігійному житті, порушенні відновлених здобутків.

Для контролю та спостереження за діяльністю релігійних організацій німці створили у системі головного управління імперської безпеки (СД) спеціальний відділ, що аналізував настрої духовенства і віруючих усіх конфесій та спрямовував їхню діяльність [3, с.12].

Серед заходів, які окупанти провели для ослаблення впливу церкви на українське суспільство була заборона чергових наборів на пастирські курси, в тому числі й у Дніпропетровську. Це сталося вже після першого набору. Загострювалася проблема нестачі духовенства. Не знаходило підтримки властей обіцяне впровадження Закону Божого у навчальних закладах, щоб мінімізувати вплив церкви на молоде покоління.

Як зазначає дослідниця історії України часів Другої світової війни І. Спудка, німецька окупаційна політика у сфері культури ґрунтувалася не стільки на ставленні творців Третього Рейху до соціальних проблем, скільки на їхніх поглядах у національному питанні. Ситуацію ускладнила потреба рейху у робочій силі, що різко зросла наприкінці 1942 р. Її відобразило розпорядження Е. Коха, яке забороняло навчання молоді віком від 15 років і старше, оскільки вона мала підлягати загальному обов'язку праці та могла бути відправлена до Німеччини [77, с.177,180].

Німці стали обмежувати кількість та години релігійних відправ. Вони заборонили відправляти богослужіння у свята, які припадали на буденні дні, навіть у тих випадках, коли це були великі свята, як Преображення Господнє, Успіння Божої Матері [33, с.237]. По багатьох місцевостях селянам наказували працювати й у неділю. Це означало, що недільні богослужіння скасовувалися або їх змушували завершувати до 8-ї години ранку чи проводити після 5-ї – 6-ї години вечора. 8 травня 1943 р. Запорізька районна управа розіслала усім посадникам циркуляр за підписом шефа району наступного змісту: "У зв'язку з польовими роботами і нестатком робочої сили Гебітскомісар повідомляє, що відправлення богослужіння в робочі дні може відбуватися не раніше, ніж з 5 [години] вечора" [78, арк.144]. Такого самого змісту розпорядження отримали та поширили сільські управи Новомиколаївського району [79, арк.71]. Вони відображали загальну лінію окупаційних властей. Непокора нещадно каралася. Прикладом брутального зневаження нацистами релігійних почуттів став інцидент у с. Тихонівка Ново-Василівського району. Священик цього села почав правити на Благовіщення, яке у 1942 р. прийшлося на середу. Під час Божої Служби до переповненого храму увірвався німецький комендант. Він схопив священика за хрест і виволік на вулицю. Вслід за цим він розігнав віруючих нагайкою і замкнув церкву [3, с.23].

Керівництво релігійних громад мусило рахуватися з властями, встановленими окупантами, і прохати їхнього дозволу на проведення будь-яких релігійних заходів. Так, наприклад, 15 травня 1943 р., плануючи проведення храмового свята у с. Ново-Миколаївці, церковний староста офіційно звертався до Мар'янівського сільського старости з повідомленням про цей намір. Він прохав дозволу на проведення свята і запрошував старосту до участі у ньому. Оскільки матеріальні засоби під час війни були вкрай обмеженими і мобілізованими місцевою адміністрацією, церковне правління клопоталося перед старостою про допомогу продуктами для влаштування традиційного братерського обіду [79, арк.75].

Очевидно, у руслі загальної політики окупаційної влади слід розглядати також питання регламентації календаря релігійних свят. У травні-червні 1943 р. по території Запорізького краю було поширено розпорядження гебітскомісара з приводу святкування церковних празників. Воно визначало святкові дні на поточний рік, що припадали на дванадцять свят [80, арк.2]. Проведення святкування у будь-які інші дні не дозволялося. Це виключало можливість врахування місцевих звичаїв. З огляду на те, що релігійні традиції Запорізького краю на той час вже не були виключно православними, така уніфікація говорить про ігнорування окупантами релігійних почуттів віруючих інших конфесій.

Таким чином, в основі суттєвих змін релігійної ситуації на теренах окупованої нацистами Запорізької області лежала їхня релігійна політика, що мала імперський характер.

У відповідності з охарактеризованими вище змінами у житті православних громад, розвивалося і релігійне життя осередків інших конфесій. Найбільших успіхів воно мало у перший період окупації, допоки німецька адміністрація не посилила контроль за усіма проявами церковної організації.

Отже, восени 1941 р. з приходом німців відкривалися не тільки православні громади, яких було найбільше, а й інші – переважно протестантські та "сектантські", традиційно поширені у Запорізькому краї до часу тотальної більшовицької "зачистки" церковних організацій.

Одна із ранніх німецьких директив щодо церков і релігійних груп на окупованій території, підписана бригаденфюрером СС і головнокомандувачем поліції безпеки генерал-майором Томасом, визначала: "Супроти різних сект (баптистів, менонітів й ін.) треба перш усього поступати великодушно. Якщо вони не є заслоною для агентур НКВС, то не представляють собою жодної політичної небезпеки" [42, с.745–746]. Цей політичний розрахунок німців відкривав можливість проявів організаційної діяльності послідовникам православного сектанства та різних протестантських церков.

Вже 1941 р. почав діяти храм старообрядців білокриницької згоди у с. Миронівка поблизу Степанівки Першої Приазовського району. Громада відновила приміщення церкви, збудоване нею 1889 року, у якому служили до 1934 р. Після восьмирічного занедбання довелося переслати третину підлоги, відновити два

криласи, престольний стіл, виготовити тумби, влаштувати полиці для встановлення образів, виготовити хоругви та інші речі [81, арк.1].

У давньому центрі духовних християн (молокан) – Ново-Василівці – відновили діяльність громади цієї спільноти. З 1941 р. одну з цих громад очолив Іван Авакумович Трифонов, якому на той час виповнилося 60 років і який тільки розпочав своє духовне служіння в якості пресвітера громади.

Одна з молоканських громад – володимирського толку – вела свій вік від 1824 р. Її очолив пресвітер Петро Семенович Михайлов. Він почав духовне служіння ще наприкінці 1920-х та під час посилення антирелігійних гонінь 30-х покидав рідну домівку. Повернувся до Нововасилівки лише 1943 р. і одразу став до керма громади. У тому ж селі відновили діяльність ще дві громади молокан [82, арк.20; 83, арк.1].

Відновлювали діяльність громади п'ятидесятників. Запорізька громада християн євангельської віри (ХВЕ), що організувалась на Зеленому Яру, навіть спробувала створити при церкві регентську школу. Керівник громади Мирон Фомичов 23 листопада 1942 р. звертався до штадткомісара м. Запоріжжя із заявою на дозвіл відкриття такої школи при церкві "для навчання регентському мистецтву і хоровому співу" [84, арк.110]. Планувалося, що викладати в ній буде інструктор співів А.Г. Понурко, який на той час проживав у Запоріжжі Прізвище цього діяча, вірогідно – представника відомої родини п'ятидесятників, спонукає до нових досліджень. Адже відомо, що Гаврило Гаврилович Понурко у роки Другої світової війни був одним з ініціаторів відновлення Союзу Християн євангельської віри, керівником Єпископальної церкви Християн євангельської віри в Україні [85, с.158], а у повоєнний час – з 1961 по 1964 рр. – старшим пресвітером Запорізької області [86].

Цікавою була і реакція міської Інспектури професійної освіти на згадане клопотання п'ятидесятників. Вона виявилася дуже швидкою. Заяву розглянули вже за два дні, а висновок був промовистим: "В зв'язку з особливістю релігійного напрямку, Інспектура профосвіти вважає за можливе дати дозвіл на відкриття курсів після відповідного дозволу з боку відділу пропаганди".

Протестантські лідери використали дозвіл окупантів на легальне існування в Україні. Активізація діяльності протестантських громад, як і православних, зовсім не означала підтримку фашистських гасел [87, с.155–156.].

Оживала організація адвентистів, осередки яких з 90-х рр. XIX ст. виникли в Олександрівську (з 1921 р. – Запоріжжя) та поблизу нього – у Новогупалівці, Бердянську, Мелітополі та повітах, зокрема – Нововасилівці, Тимошівці [88, с.131–133,142–143,146]. Діяльність цих осередків у 30-х рр. XX ст. зупинив наступ радянського тоталітаризму. Під час німецької окупації, принаймні з 1943 р., Мелітополь став організаційним центром для відновлення діяльності громади Адвентистів сьомого дня, яку склали не тільки місцеві, а й жителі сусідніх і віддалених населених пунктів. На богослужіння до адвентистського молитовного будинку Мелітополя йшли та їхали із сусідньої Костянтинівки, Нововасилівки, Задубаївки, що знаходилася на відстані близько 30 км, ще більш віддаленого села Тимошівки та Великого Токмака, зі станції Сокологірна Генічеського району на Херсонщині та ін. [89, арк.5,13,20]. Таким чином, користаючись дозволом властей на релігійну діяльність, відроджувалися навіть ті конфесії, діяльність яких вимагала вирішення особливо складних для військового часу проблем комунікативного характеру – зв'язку і транспорту. Релігійне піднесення долало подібні труднощі.

Особливо помітною була активність євангельських християн-баптистів. Чисельність їхніх громад на теренах області швидко зростала й перевищила показники інших протестантських церков, поступаючись лише православним. Це віддзеркалило тенденцію, формовану у Запорізькому регіоні ще з дореволюційних часів. Протягом окупації число громад християн-баптистів, за нашими підрахунками, сягнуло, щонайменше, 80.

На території міста Запоріжжя у роки війни відновили роботу щонайменше сім релігійних громад християн-баптистів [90, арк.23; 91, арк.18]. Вони діяли у с. Вознесенці, у селищах Павло-Кічкас, Запоріжжя Ліве та Леваневського, по вулицях Виноградній, Червоній. Серед осередків, які стали найміцнішими, була громада ЄХБ по вул. Культурній. Діяла громада ЄХБ поряд із містом – у с. Скворцове, що нині входить до смуги м. Запоріжжя. Швидке відновлення легальної діяльності християн-баптистів відбулося не в останню чергу внаслідок того, що їхні громади, як і п'ятидесятницькі, по суті, не припиняли своєї роботи після зняття їх з реєстрації радянськими державними органами у 30-х рр. Так, керівник вознесенської громади Никифор Сєдін писав, що знаходився на цій духовній посаді з 1937 р. Громада у с. Вознесенці м. Запоріжжя обслуговувала як жителів самої Вознесенки, так і нової частини міста – селищ № 6, 7, 15, вул. Шлюзова. Сам керівник вознесенської громади мешкав на селищі № 15. Отож, релігійні громади християн-баптистів у роки окупації створили своєрідну мережу, що охопила різні райони міста-і дала змогу віруючим конфесії задовольняти свої духовні потреби.

Політика німецької влади до протестантських спільнот і релігійного сектантства, як і у відношенні до православних, суттєво ускладнила їхню діяльність з середини 1942 р. На неї лягли вимоги щодо порядку легалізації діючих громад, обмеження діяльності "тільки до виконання релігійних завдань" [42, с.748]. Недотримання приписів загрожувало розпуском громад.

Тим не менше, і в ускладнених умовах релігійні громади продовжували свою місію. Вони примножували число своїх членів. За повідомленням пресвітера християн-баптистів Іщенко, 22 серпня 1943 р. у с. Біленькому після урочистого богослужіння в церкві "відбулось хрещення на березі Дніпра" [92]. На свято прибули віруючі з Біленького, Мар'ївки та інших навколишніх сіл. Приїхало 32 хористи і три проповідники із центральної громади м. Запоріжжя.

Суворі регламентація окупантами суспільного життя, посилені експлуатація населення на підприємствах, виснажливі "громадські роботи", психологічний тиск на місцеве населення в умовах, коли

ситуація на фронтах війни для фашистів складалася все більш несприятливо, дестабілізувала діяльність релігійних осередків, посилювала конфліктність взаємин церковних організацій з окупаційною владою.

Військові поразки, ускладнення економічних проблем, наближення лінії фронту, що котився на захід, драматизувало ситуацію. Посилення контролю та репресій проти населення викликали зростаючий опір окупантам. Особливо непокоїло окупаційну адміністрацію посилення націоналістичного українського партизанського руху [93, с.213]. Хід церковного життя вкрай ускладнився. Повернути його у русло пронимецьких і антирадянських настроїв окупантам вже було не під силу.

У той же час, закладені в умовах окупації основи релігійного відродження ставали непереборними і для радянської влади, яка поверталася в Україну, перемагаючи гітлерівців.

Наближення лінії фронту посилювало деструктивні процеси у церковних громадах Запорізького краю. Враховуючи гіркий досвід передвоєнних гонінь на церкву, духовенство непокоїлось можливими репресіями. Перед ними поставало нелегке питання, на яке треба було дати відповідь не тільки самому собі, а й ближнім. "Не знаючи майбуття, він не знав, радити людям їхати на захід, чи залишатися в місті, чекаючи приходу радянських військ", – згадував про єпископа Дніпропетровського і Запорізького Димитрія (Магана) Г.М. Солдатов [58]. "Але більш за все, його хвилювало питання, що радити духовенству, яке пам'ятало переслідування релігії в СРСР".

Врешті, наприкінці 1943 р. владика евакуювався до Словаччини, потім до Німеччини в Мюнхен, де оселився в таборі для біженців в Шлейсгаймі.

Наступ радянської армії змусив виїхати на Захід і Мелітопольсько-Таврійського єпископа Автономної Церкви Серафима (Кушнерука). Як писав сам владика, протягом вересня 1943–1944 рр. він мандрував містами і селами України. Чотирнадцятого вересня 1943 р. єпископ залишив Мелітополь і наступні декілька тижнів поневірявся Півднем України, а у жовтні виїхав за межі єпархії. Врешті єпископ Серафим опинився на території Румунії, де з 3 вересня 1944 по 29 серпня 1945 р. жив у монастирі Черніка поблизу Бухареста [59, с.227].

У зв'язку з переміщенням лінії фронту на захід, прибув до Луцька і єпископ УАПЦ Геннадій (Шиприкевич), де у грудні 1943 р. архієпископ Полікарп призначив його на єпископа Володимира-Волинського [94]. Пізніше, як і інші ієрархи, він виїхав далі на Захід.

Емігрував і єпископ Мелітопольський Сергій (Охотенко). Разом з єпископатом УАПЦ він переїхав до Польщі, а звідти – до Німеччини. На еміграції єпископ Сергій (Охотенко) став першоієрархом Білоруської Автокефальної Православної Церкви, що діяла у вигнанні.

Таким чином, усі православні ієрархи, що очолювали церковне життя на території Запорізького краю під час німецької окупації, вимушено покинули цей край. Як відомо, крім престарілого митрополита Феофіла Булдовського, вся ієрархія УАПЦ – 9 митрополитів і єпископів, перед наближенням радянських військ виїхала на Захід [50, с.533]. За межами України опинилася й більшість єпископів Української Автономної Церкви. Їхні спроби уникнення репресій були небезпідставними. Усіх ієрархів Української Автономної Церкви в СРСР, крім одного – єпископа Іова (Кресовича) репресували.

Відновлення радянської влади на території Запорізької області принесло нові тенденції державної політики щодо церкви, які вже були апробовані на території Ворошиловградської, Сталінської, Харківської областей.

Хід церковного життя могли знову спинити лише тотальні заборони та репресії. Але на такий крок вже не наважувалися ні окупанти, ні більшовицькі верховоди, які поверталися визволителями від німецько-фашистських загарбників. Гіркий досвід втрат українського суспільства від більшовицької антирелігійної політики та здобутки релігійного відродження у трагічний час воєнного лихоліття були тими складовими, що забезпечили народові України право на віру, власне сумління, збереження духовного зв'язку поколінь як основу для розбудови гідного життя.

Відношення до церкви стало будуватися на основі більшої терпимості, довіри і порозуміння. Проте ідейний стрижень цієї політики – ставлення комуністичної партії до релігії – залишився незмінним. Це спричинило суперечливе і недовговічне її примирення з діяльністю релігійних організацій, відновлених за часів німецької окупації. Крім того, лібералізація державної політики щодо церкви передбачала вибірковість. Влада проявила поблажливе ставлення до тієї частини православної церкви, яка орієнтувалася на Московську патріархію. Право на діяльність отримали лише ті громади, що задекларували свій канонічний зв'язок з РПЦ. До Української Автокефальної Православної Церкви вона виявилася нетерпимою. У цьому відношенні радянська політика не набагато відрізнялася від позиції німецьких окупантів, які, боячись українського національного руху, мінімізували вплив автокефальної церкви на населення. На відміну від фашистів, радянське державне керівництво прагнуло не тільки применшити, а й максимально винищити українські національні форми церковної організації. Незмінним залишився негативізм більшовицької влади до українського визвольного руху, з яким вона продовжила збройну боротьбу. Отже, доля автокефальної церкви була прогнозованою в умовах радянського режиму. Її організаційну структуру піддали тотальній руйнації.

Ключовим у цьому відношенні на теренах нашого краю став розгром органами НКДБ Дніпропетровського єпархіального управління УАПЦ. Після відступу окупантів управління очолив протоієрей Максим Сурупа [95, с.31]. Відомо, що на день оголошеної німцями евакуації у 1943 р. в єпархії діяло близько 150 парафій УАП [5, с.116]. Але вже через рік – на осінь 1944 р. – їх залишилося 11, або ненабагато більше [4, с.19]. За іншими даними цих парафій було до 20 [95, с.31].

Антинародну акцію з ліквідації УАПЦ провів місцевий апарат уповноваженого у справах Руської православної церкви при Раді Народних Комісарів СРСР. Як повідомляв про себе уповноважений по

Дніпропетровській області І. Сергієні, він особисто "буквально з перших днів своєї роботи взяв під особливий контроль діяльність української церкви і зібрав про неї відповідні матеріали, а вже в лютому 1944 року у вигляді секретної доповідної повідомив про неї голову Ради у справах руської православної церкви при РНК СРСР тов. Карпова, а копію цієї доповідної направив в обласне управління НКДБ" [95, с.32].

Після такої розробки за діяльністю єпархіального управління і духовенства УАПЦ встановили "пильний контроль і нагляд місцевими органами НКДБ". У серпні 1944 р. керівництво єпархіального управління і духовенство репресували. Двох засудили до вищої міри покарання, решту – до різних термінів ув'язнення. Тому восени 1944 р. релігійні громади УАПЦ виявилися обезглавленими, затероризованими і більш готовими до "возз'єднання" з РПЦ.

Зазнали переслідувань священник Свято-Троїцької церкви УАПЦ м. Запоріжжя та Свято-Покровської церкви с. Петро-Михайлівки Софіївського району Венедикт Гладун, церковний староста Свято-Троїцької церкви В. Рачинський і секретар церковної ради А. Барахов. Їх також засудили на різні терміни ув'язнення.

Священнослужителя автокефальної церкви с. Миколаївка Бердянського району Пилипа Мефодовського розстріляли за сукупність "злочинів", сумнівність яких очевидна: служитель культу, член ОУН, староста сільгоспобщини [2, с.11–12].

Піддали жорстоким гонінням і духовних осіб належних до інших конфесій, чия діяльність була розцінена політично шкідливою. Зокрема, священника Різдва-Богородичної церкви селища Великий Луг Захарія Слюсарєва, якого радянські органи характеризували епітетами: "переконаний релігійник, досвідчений церковний служитель" у 1945 р. засудили на 10 років ув'язнення за антирадянську діяльність [27, арк.27].

Безперечно, наведеной перелік жертв сумління, які своїм життям платили за відданість церкві і народові, далеко не повний.

Подібна вибірковість ставлення проявилася й у ставленні до протестантських спільнот, що згодом знайшло вияв у об'єднанні їх в один союз та забороні діяльності громад поза цим союзом.

На протигагу неугодним, влада фаворизувала тих священників, які після звільнення від окупантів продемонстрували свою патріотичну позицію, зокрема – організацією збору пожертв на допомогу радянській армії. Тим паче, що прикладів такої позиції було достатньо. Вона була нормою для переважної більшості кліру і віруючих.

Уповноважений ради у справах Руської православної церкви по Запорізькій області Ситніков подав облвиконкому список чотирьох священників до нагородження медаллю "За доблесну працю у Великій Вітчизняній війні 1941–1945рр.". При цьому він формулював своє подання не стільки показом винятковості заслуг, скільки дозволом вищого керівництва. Подання до нагородження починалося рядками: "У зв'язку з тим, що уряд Союзу РСР дозволив Раді у справах Руської православної церкви подати до нагороди..." [96, арк.15]. Таким чином, позиція влади до церкви змінилася несуттєво.

Список нагороджених, затверджений 11 січня 1946 р. головою облвиконкому, відзначав працю священників Володимира Чернігівського – настоятеля церкви м. Оріхова, Василя Попова – настоятеля собору м. Осипенко (Бердянськ), Андрія Кретиніна – настоятеля церкви м. Пологи і Георгія Константинівського – настоятеля собору м. Мелітополя. Зазначалося, що ці священники організували допомогу сім'ям радянських воїнів, сприяли проповідями збору коштів і продуктів для дітей-сиріт, вдов та "на патріотичні цілі". Настоятель собору м. Осипенко попередньо був відзначений за таку діяльність подячною телеграмою Й. Сталіна.

Здавалося, що у взаєминах радянської влади з церквою настали зовсім інші часи, аніж до війни. Церква, яка разом із народом пережила воєнне лихоліття, входила у післявоєнне життя повноправним членом радянського суспільства.

Війна виявилася не тільки тяжким випробуванням для церкви, трагедією для мільйонів її членів. Вона стала часом переосмислення християнських і національних цінностей, ствердження патріотичної позиції, відновлення втраченого, набуття нової якості в організаційному зміцненні релігійних спільнот.

Не дивлячись на те, що у післявоєнному майбутньому на церкву знову чекали нові випробування комуністичною владою, здобутий нею в окупаційний період потенціал виявився важливим для її подальшого розвитку. Легалізація діяльності релігійних організацій, визнаних німецьким окупантами, а потім і радянською владою, послідовна розбудова автокефалії української православної церкви, здобуття і збереження нею канонічної ієрархії, неперервність культурної спадщини, забезпеченої "окупаційним" поколінням стали підґрунтям для відродження церковного життя у повоєнні роки і в незалежній Україні.

Джерела та література

1. Путем Апостола Андрея. Очерки истории Православия в Запорожском крае. К 20-летию Запорожской и Мелитопольской епархии / [И.И. Лыман, В.В. Грибовский, В.М. Стойчев и др.]; под ред. Высокопреосвященнейшего Луки, архиеп. Запорожского и Мелитопольского. – Запорожье : [б/и], 2012. – 523 с.
2. Алексеева О. Українська автокефальна православна церква на Запоріжжі під час нацистської окупації / О. Алексеева, Ю. Щур. – Запоріжжя : Фірма «Стат і Ко», 2010. – 18 с.
3. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941-1944 рр.) / Ю. Волошин. – Полтава : Полтавський держ. пед. ін-т ім. В.Г. Короленка, 1997. – 128 с.
4. Волошин Ю. Українська автокефальна православна церква (1941-1944 рр.) : (короткий історичний довідник) / Юрій Волошин. – Полтава : Полтавський держ. пед. ін-т ім. В.Г. Короленка, 1999. – 52 с.
5. Гордієнко В.В. Німецько-фашистський окупаційний режим і православні конфесії в Україні / В.В. Гордієнко // Український історичний журнал. – 1998. – № 3. – С. 107–119.
6. Гордієнко В. Убивство митрополита Олексія Громадського / В. Гордієнко // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – 2007. – Вип. 91–93. – С. 82–84.

7. Грідіна І.М. Духовне життя населення України у роки Другої світової війни (1939-1945) : монографія / І.М. Грідіна. – Донецьк : ДонНУ, 2010. – 419 с.
8. Грідіна І.М. Православна Церква в Україні під час Другої світової війни 1939-1945 рр.: людський вимір : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / І.М. Грідіна. – Донецьк, 2001. – 20 с.
9. Лисенко О.Є. Церковне життя в Україні. 1943-1946 р. / О.Є. Лисенко. – К. : НАН України, Інститут історії України, 1998. – 404 с.
10. Лисенко О.Є. До питання про становище церкви в Україні у період другої світової війни / О.Є. Лисенко // Український історичний журнал. – 1995. – № 3. – С. 73-81.
11. Смирнов А.І. Мстислав (Скрипник): громадсько-політичний і церковний діяч, 1930–1944 : монографія / А.І. Смирнов; [передм. Є. Сверстюка]. – К. : Смолоскип, 2008. – 326 с.
12. Захист релігії у визволеніх східних областях // Мелітопольський край. – 1942. – 29 липня.
13. Судьба єпископа Пензенского и Тамбовского Николая // Мелітопольський край. – 1943. – 17 февраля.
14. Большевики и церковь // Мелітопольський край. – 1943. – 29 мая.
15. Большевики розстріляли священників // Світанок (Бердянськ). – 1943. – 24 липня.
16. Сталін в ролі друга церкви // Нове життя (Пологи). – 1943. – 29 січня.
17. Праздник в Вознесенском // Мелітопольський край. – 1943. – 5 июня.
18. Престольный праздник // Мелітопольський край. – 1943. – 21 августа.
19. Клочко Р. Собор Александра Невского: жертва государственного вандализма / Роман Клочко // Мелітопольские ведомости. – 2007. – 14 марта.
20. Корець. Шевченко і релігія / Корець // Нове Запоріжжя. – 1942. – 8 березня.
21. Переклад Біблії українською мовою // Нове Запоріжжя. – 1942. – 29 квітня.
22. М.В. Храмове свято в Миколаївській церкві / М.В. // Нове Запоріжжя. – 1942. – 24 травня.
23. Лисенко О. Соціальні аспекти окупації України: методологія проблеми / О. Лисенко // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. статей. – 2008. – Вип. 11. – С. 3-9.
24. Нове Запоріжжя. – 1941. – 7 грудня.
25. Нове Запоріжжя. – 1941. – 17 грудня.
26. ДАЗО. – Ф.Р–2555. – Оп. 1. – Спр. 96.
27. ДАЗО. – Ф.Р–2555. – Оп. 1. – Спр. 80.
28. Нове Запоріжжя. – 1941. – 19 листопада.
29. Державний архів Запорізької області : Анотований реєстр описів. – Т. 1 : Фонди дорадянського періоду. – Запоріжжя : Акцент Інвест-Трейд, 2012. – 201 с.
30. Нове Запоріжжя. – 1941. – 25 грудня.
31. Справочная книга Екатеринославской епархии на 1913 год. – Екатеринослав : Типография С.И. Барановского, 1914. – 488 с.
32. ДАЗО. – Ф.Р–2555. – Оп. 1. – Спр. 52.
33. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви / Іван Власовський. – Нью-Йорк; Бавнд Брук : Укр. Православна церква в США, 1975. – Т. IV : XX ст. – Ч. 2. – 416 с.
34. Нове Запоріжжя. – 1942. – 1 квітня.
35. Українець І. В Вознесенівській церкві / І. Українець // Нове Запоріжжя. – 1942. – 17 травня.
36. Соборний хор // Мелітопольський край. – 1943. – 12 июня.
37. ДАЗО. – Ф.Р–1639. – Оп.1. – Спр. 1.
38. По городу // Мелітопольський край. – 1943. – 25 апреля.
39. Підмішальський. Молитва за врожай / Підмішальський // Нове Запоріжжя. – 1942. – 25 червня.
40. На храмовому святі // Нове Запоріжжя. – 1942. – 17 жовтня.
41. У церкві // Нове Запоріжжя. – 1941. – 23 листопада.
42. Мартирологія українських Церков : [у 4 т.] / [упоряд. і ред. О. Зінкевич, О. Воронин]. – Торонто; Балтимор : Смолоскип, 1987– – Т. I: Українська Православна Церква. Документи, матеріали, християнський самвидав України. – 1987. – 1207 с.
43. Богословські курси в Дніпропетровщині // Нове Запоріжжя. – 1942. – 9 липня.
44. Волинська духовна семінарія // Світанок (Бердянськ). – 1943. – 16 червня.
45. Нове Запоріжжя. – 1942. – 8 березня.
46. Нове Запоріжжя. – 1943. – 3 березня.
47. Нове Запоріжжя. – 1943. – 6 березня.
48. Яремчук С. Православна церква на Буковині у радянську добу (державно-церковні взаємини) / Сергій Яремчук. – Чернівці : Рута, 2004. – 352 с.
49. Ісіченко І., архієпископ. Історія Христової Церкви в Україні / архієпископ Ігор Ісіченко. – [4-е вид.]. – Х. : Акта, 2008. – 700 с.
50. Історія релігії в Україні : навч. посіб. / [А.М. Колодний, П.Л. Яроцький, Б.О. Лобовик та ін.]; за ред. А.М. Колодного, П.Л. Яроцького. – К. : Т-во Знання, КОО, 1999. – 736 с.
51. Ісіченко І., архієпископ. Канонічні засади утворення Харківсько-Полтавської єпархії Української Автокефальної Православної Церкви / архієпископ Ігор (Ісіченко) // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл (Булдовський) / [упоряд. і авт. перед. слова О. Різниченко]. – Харків : Θαβoρ, 2011. – С.9–21.
52. Слесарев А.В. Геннадий (Шиприкевич) «Архиепископ» [Электронный ресурс] / А.В. Слесарев // Анти-раскол : Информационно-справочный портал по расколоведению. – Режим доступа до ст. : <http://www.anti-raskol.ru/pages/461>.
53. Горбик С., протоієрей. Архієпископ Сергій (Охотенко) (02.01.1890 – +02.10.1971) [Електронний ресурс] / протоієрей Сергій Горбик // Львівсько-Самбірська Єпархія Української Автокефальної Православної Церкви. Офіційний сайт Єпархії. – Режим доступу до ст. : <http://uaoc-ls.com/2012/01/02/arhijerypuskor-serhij-ohotenko-02-01-1890-02-10-1971/>.
54. Религиозные деятели русского зарубежья. Архиепископ Сергій (Охотенко) (1890–1971) [Электронный ресурс] // Сайт Религиозная деятельность русского зарубежья : Библиографический справочник. – Режим доступу до ст. : http://zarubezhje.narod.ru/rs/S_377.htm.
55. Объявление // Мелітопольський край. — 1943. – 14 июля.
56. Димитрий // Православная энциклопедия. – М. : Церковно-научный центр «Православная энциклопедия», 2007. – Том XV – С. 86.

57. Димитрий (Маган) [Електронний ресурс] // Сайт Архидієри. – Режим доступу до ст. : http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_3483.
58. Димитрий (Маган) [Електронний ресурс] // Сайт Древо. Открытая православная энциклопедия. – Режим доступу до ст. : <http://drevo-info.ru/articles/6400.html>.
59. Борщевич В. Єпископ Мелітопольсько-Таврійський Серафим (Кушнерук): повернення із небуття / В. Борщевич // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. – Одеса, 2009. – Вип. 7. – С. 223–228.
60. Церковне життя в Маріуполі // Світанок (Бердянськ). – 1943. – 20 травня.
61. Николай (Амассийский) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ст. : http://www.ortho-rus.ru/cgi-bin/ps_file.cgi?2_7463.
62. Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг. / Сост. М.Е. Губонин. – М. : Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского ин-та, 1994. – 1064 с.
63. Епархиальное Управление // Мелітопольський край. – 1943. – 17 апреля.
64. Мелітопольський край. – 1943. – 12 июня.
65. Нове Запоріжжя. – 1943. – 3 липня.
66. Нове Запоріжжя. – 1943. – 31 липня
67. Филарет (Гаврин), игумен. Попытка объединения автокефальной и автономной церковных юрисдикций в оккупированной Украине [Електронний ресурс] / игумен Филарет (Гаврин). – Режим доступу до ст. : <http://www.spbda.ru/news/a-1045.html>.
68. Фотиев К., протоиерей. Попытки украинской церковной автокефалии в XX веке / протоиерей Кирил Фотиев // Православная Церковь на Украине и в Польше в XX столетии. 1917-1950 гг. – С. 7–86.
69. Нове Запоріжжя. – 1943. – 15 травня.
70. К уби́йству митрополита Алексея // Мелітопольський край. – 1943. – 29 мая.
71. К уби́йству митрополита Алексея // Мелітопольський край. – 1943. – 22 мая;
72. Панихида по митрополите Алексее // Мелітопольський край. – 1943. – 26 мая.
73. Феофил Новицкий // Мелітопольський край. – 1943. – 14 июля.
74. Поправка // Мелітопольський край. – 1943. – 17 июля.
75. Приходченко В. Митрополит Феофіл (Булдовський) – організатор Української Автокефальної Православної Церкви на Слобідській Україні / Вадим Приходченко // Українська Автокефальна Православна Церква часів Другої світової війни. Митрополит Феофіл (Булдовський) / [упоряд. і авт. перед. слова О. Різниченко]. – Харків : Θαβωρ, 2011. – С. 31–52.
76. Косик В. Україна і Німеччина у Другій світовій війні / Володимир Косик. – Париж; Нью-Йорк; Львів : Наукове товариство імені Т. Шевченка у Львові; Українознавча бібліотека НТШ, 1993. – С. 296–297.
77. Спудка І.М. Освітня політика німецько-фашистських загарбників на окупованій території України / І.М. Спудка // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя : Просвіта, 2002. – Вип. XIV. – С. 177–182.
78. ДАЗО. – ф.Р–1639. – Оп. 1. – Спр. 144.
79. ДАЗО. – ф.Р–1456. – Оп. 1. – Спр. 702.
80. ДАЗО. – ф.Р–1521. – Оп.1. – Спр. 4.
81. ДАЗО. – ф.Р–2556. – Оп.1. – Спр. 52.
82. ДАЗО. – ф.Р–2556. – Оп.1. – Спр. 29.
83. ДАЗО. – ф.Р–2556. – Оп.1. – Спр. 56.
84. ДАЗО. – ф.Р–1435. – Оп.1. – Спр. 17.
85. Грушева Т.В. Діяльність протестантських громад в Україні часів Другої світової війни: ілюзія свободи // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. XXXV. – Запоріжжя : ЗНУ, 2013. –С. 156–162.
86. Сизоненко С. Запорізьке обласне об'єднання церков ЄХБ [Електронний ресурс] / Сергій Сизоненко // Сайт Баптисти України : історія і сучасність. – Режим доступу до ст. : <http://baptizm.info/php/2010-01-10-23-09-12/2010-01-10-23-11-02/172-2010-01-18-17-03-57.html>
87. Грушева Т.В. Український п'ятидесятницький рух під час Другої світової війни / Тетяна Вікторівна Грушева // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2000. – Вип. XV. – С. 155–156.
88. Сітарчук Р. Адвентисти сьомого дня в українських землях у складі Російської імперії (друга половина XIX століття – 1917 рік) / Роман Сітарчук. – Полтава : Скайтек, 2008. – 324 с.
89. ДАЗО. – ф.Р–2556. – Оп.1. – Спр. 19.
90. ДАЗО. – ф.Р–2556. – Оп.1. – Спр. 2.
91. ДАЗО. – ф.Р–2556. – Оп.1. – Спр. 4.
92. Урочисте богослужіння // Нове Запоріжжя. – 1943. – 28 серпня.
93. Поспеловский Д.В. Русская православная церковь в XX веке / Д.В. Поспеловский. – М. : Республика, 1995. – 511 с.
94. Пидгайко В.Г. Єпископ Владимиро-Волынский и Ковельский Мануил (Тарнавский) в истории украинских церковных разделений 1941–1943 годов [Електронний ресурс] / В.Г. Пидгайко // Вестник церковной истории. – 2011. – № 4. – С. 303–322 / Седмица.RU. Церковно-Научный Центр «Православная Энциклопедия». Режим доступу до ст. : – http://www.sedmitza.ru/data/2011/04/03/1233680728/12_pidgajko.pdf.
95. Державно-церковні відносини та становище Дніпропетровської єпархії Руської православної церкви (1945-1953 рр.) : [зб. док.] / упоряд. та авт. передм. А.Ю. Шевченко. – Дніпропетровськ : ІМА-прес, 2011. – Кн. 1. – 384 с.
96. ДАЗО. – ф.Р–1335. – Оп.13. – Спр. 28.

Игнатуша А. Н. Религиозная жизнь Запорожского края во время немецкой оккупации (1941-1944 гг.)

Охарактеризован противоречивый процесс религиозного возрождения на территории Запорожской области во время ее немецкой оккупации 1941–1944 гг. Показаны формы и динамика восстановления религиозных организаций. Раскрыта зависимость церковной жизни от политики немецких властей. Исторические события в церковной сфере освещены в связи с предыдущей и последующей историческими эпохами.

Ключевые слова: религиозная жизнь, церковь, Запорожский край, немецкая оккупация, политика, религиозное возрождение.

Ignatusha O. M. The religious life of Zaporizhzhya region during the German occupation (1941-1944)

The controversial process of religious revival in Zaporizhzhya region during the German occupation of 1941-1944 was characterized in this article. The organizational forms and restoration dynamics of religious organizations were shown. The church life dependence from German politics was also shown. Historical events inside the church life were shown in connection with the preceding and succeeding historical era.

Keywords: religious life, church, Zaporizhzhya region, the German occupation, politics, religious revival.

УДК 94:347.23 (=411.16)(477.81)"1941/1944"

Р. Ю. Михальчук

ВЛАСНІСТЬ ЄВРЕЇВ РІВНЕНЩИНИ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1941–1944 рр.)

У статті окреслено обставини пограбування євреїв нацистським режимом під час Голокосту на Рівненщині (1941-1944 рр.). На основі архівних джерел висвітлюються акти контрибуції, грабунку цінних речей, примусового відбору рухомого та нерухомого, живого майна, землі у євреїв. Простежується роль єврейської власності у збагаченні Рейху, місцевих управ та посадовців Рівненщини.

Ключові слова: нацизм, єврейська власність, контрибуції, конфіскації.

Втілюючи плани по моральному та фізичному знищенню євреїв під час окупації, нацисти включали не лише безпосередню ліквідацію суб'єктів Голокосту, а й їх особливе правове становище, яке обмежувало та позбавляло соціально-економічних, політичних, культурних, релігійних прав, перетворювало жертв екстермінації в об'єкт принижень та переслідування. Однією із складових дискримінації євреїв була економічна та матеріальна сторона. Позбавлення власності, засобів для існування знижувало шанси на порятунок та виживання, було одним із засобів знищення жертв.

В зарубіжній історіографії питання власності євреїв на територіях окупованого СРСР досліджував І. Арад [1], а в контексті Катастрофи волинських євреїв – Ш. Спектор [2]. Багато відомостей про експропріацію майна євреїв містять спеціальні енциклопедичні довідники, присвячені Голокосту – американське [3], ізраїльське [4] та російське [5] видання. Українська історіографія Голокосту поки не приділяла достатньої уваги вивченню проблематики. В Рівненській області позбавлення права власності євреїв в контексті Голокосту на Західній Волині розглядав М. Гон [6]. Більше інформації подає його збірка джерел, присвячена Голокосту на Рівненщині [7]. Серед інших джерел, що використані в дослідженні, важливими є спогади євреїв. Широкий пласт інформації подає в своїх мемуарах рівненська єврейка В. Барац [8]. Однак, найцінніші відомості належать архівним установам – архіву Яд Вашем (м. Єрусалим, Ізраїль), Центральному державному архіву вищих органів влади та управління України, і в найбільшій мірі – Державному архіву Рівненської області. За мету даної статті ми ставимо з'ясувати становище євреїв, що опинилися без засобів до існування та долі їхнього майна під час подій Другої світової війни.

Економічна експансія Рейху була однією з визначальних рис нацистського режиму. Особливий інтерес становило єврейське майно, що переходило у власність держави. Від початку окупації на євреїв були накладені контрибуції, найпоширенішим видом яких стали гроші та дорожочінні металами (передусім золото). Крім того, побори здійснювалися і в натуральному вигляді (одяг, хутра, цінні речі). Контрибуції не були одноразовим актом, а проводилися по кілька разів, а їх розмір залежав від чисельності єврейської громади. В Дубровиці спочатку вимагали 10 кг золота, наступного – 20 кг. Поскільки зібрано було лише 12 кг – решту вимагали радянськими грошима [9, 89-91]. В Рокитному слід було здати 30 рублів з людини, з яких 10% мало було золото [10]. Прикладом поборів може служити м. Сарни, де за даними Халепо контрибуція накладалася тричі після попереднього пограбування [11, с. 452]. Підраховано, що Рівному, за весь період окупації, євреїв змусили здати контрибуції на 12 млн. руб. [12].

Крім грошей, побори здійснювалися металами та цінними речами. З 3 по 30 червня 1942 р. євреї Рівненського р-ну повинні були здати всі наявні кольорові метали (бронзові, мідні, цинкові, нікелеві, олов'яні виробы) [13, арк. 15]. В Здолбунові крім золота, марок, одягу, шуб здача проводилася каракулем та відрізами тканин [14, арк. 117]. В Млинові забирали велосипеди, швейні машинки, меблі [55, р. 1429]. Крім того, євреїв змусили здавати теплі речі для німецької армії (шерстяні та шкіряні рукавиці, пальта, жилетки, шарфи та ін. [16, арк. 56]. Якщо збір теплих речей для німецької влади виглядав добровільним проханням, то для євреїв це був примус.

Загалом, до вересня 1942 р. конфіскація власності євреїв Рівненщини була завершена. На директиву Міністерства східних областей від 7 вересня 1942 р. щодо конфіскації єврейських речей, Е. Кох відповів відмовою, оскільки це він зробив раніше. Цінності конфісковані, а решта майна, зокрема, мебель, використовувалася його установами. Частина речей спалена, а золото відправлено в Берлін» [17, с. 60].

Перші надходження єврейських цінностей в управління воєнних трофеїв Головного казначейного рейхсбанку Німеччини почали надходити вже в липні-серпні 1941 р. В документах рейхсбанку збереглося близько 30 записів про розміри контрибуції. Одним з перших став вантаж з Рівного і Острога в кінці жовтня 1941 року вагою в 2,5 т. В листопаді нові транспорти з Рівного і Львова були вагою 2,3 т і 866 кг [18, с. 456].